

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SOSYOLOJİ
ANABİLİM DALI**

74876

MARX'TA VE MARCUSE'DE PRAXIS VE YABANCILAŞMA

Yüksek Lisans Tezi

Taner Demir

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Nilgün Çelebi**

Ankara-1999

T 74876
T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SOSYOLOJİ
ANABİLİM DALI

MARX'TA VE MARCUSE'DE PRAXIS VE YABANCILAŞMA

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Nilgün Çelebi

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

Prof. Dr. Nilgün Çelebi

Nilgün Çelebi

Yrd. Doç. Dr. Hayriye Erboz

Hayriye Erboz

Prof. Dr. Amin Sezgin

Amin Sezgin

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Tez Sınav Tarihi 28 Haziran 1999

ÖNSÖZ

Bu çalışma, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı'nda Prof. Dr. Nilgün Çelebi yönetiminde hazırlanmış olan "*Marx'ta ve Marcuse'de Praxis ve Yabancılaşma*" adlı yüksek lisans tezidir.

Çalışmalarım boyunca benden yardımlarını esirgemeyen arkadaşlarım Özlem Göze, Yusuf Tokmak ve sayın hocam Dr. Songül Gül'e, ayrıca sayın hocam Prof. Dr. Nilgün Çelebi'ye sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

GİRİŞ	1
1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE	2
1.1. Çalışmanın Konu, Amaç, Hipotez ve Metodu.....	2
1.2. K. Marx ve H. Marcuse: Kısa Tanıtım.....	7
1.2.1. Karl MARX.....	7
1.2.2. Herbert MARCUSE.....	12
2. MARX'TA PRAXIS ve YABANCILAŞMA	17
2.1. İşçi-Kapitalist.....	17
2.2. İşbölümü.....	21
2.3. Kullanım Değeri/Değişim Değeri ve Mübadelenin Şeyleşmesi.....	24
2.4. Yabancılaşmış Emek ve Mülkiyet.....	29
2.5. Praxis ve Özgürleşme.....	33
3. MARCUSE'DE PRAXIS ve YABANCILAŞMA	39
3.1. Rasyonel Akıl ve Teknolojik Ussallık.....	40
3.2. Özgürleşme.....	43
3.3. Proletarya ve Devrim Analizi.....	46
3.4. İleri-Kapitalist Toplum Analizi.....	49
3.5. Tek-Boyutlu İnsan ve Yabancılaşmış Birey.....	51
3.6. Marcuse'ün Marx'ı Değerlendirmesi.....	54
4. MARX ve MARCUSE'ÜN KARŞILAŞTIRILMASI	57
SONUÇ	65
ÖZET	66
SUMMARY	67
KAYNAKÇA	68

GİRİŞ

Marx'ta ve Marcuse'de praxis ve yabancılaşma konusundaki bu çalışma ile Marx'ın ve Marcuse'ün eserlerinin tam bir okuması yapılmıştır. Çalışma konusunun yabancılaşma ve praxis ile sınırlandırılması bu okumaların amaçsız, dağınık okumalar olmasını engellemiştir. Daha da önemlisi bu çalışmanın, günümüze değin tartışma nesnelere olan bu iki kavramı incelemesi ile, günümüzdeki unutuluşlarının bizlere kaybettirdiği duyarlılıkları yeniden kazandırmaya bir nebze de olsa katkıda bulunabileceği umudu taşınmaktadır.

Çalışmanın kavramsal çerçevesinde konu, amaç, hipotez ve metod belirtilmiş, Marx'ın ve Marcuse'ün hayatlarına ait kısa bilgiler verilmiştir. İkinci bölümde Marx'ın praxis ve yabancılaşma kavramları açıklanırken, üçüncü bölümde Marcuse'ün yine bu kavramlara yönelik düşünceleri anlatılmıştır. Bu bölümlerde düşünürlerin kavramlar hakkındaki tanımlamaları yorum yapılmaksızın aktarılmıştır. Dördüncü bölümde Marx'ın ve Marcuse'ün kavram tanımlamaları karşılaştırılmış ve yorumlanmıştır.

Çalışmada alıntılarının uzunluğu nedeniyle, aktarımlarda blok yazı şekli kullanılmamıştır.

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1. Çalışmanın Konu, Amaç, Hipotez ve Metodu

Bu çalışmada Marx'ta ve Marcuse'de praxis ve yabancılaşma kavramları konu edilmektedir. Tezin amacı Marx'ın ve Marcuse'ün praxis ve yabancılaşma kavramlarını nasıl ele aldıklarının, bu kavramları ele alış tarzlarında bir farklılığın olup olmadığının tespit edilmesidir.

Marx insan doğa ilişkisinin doğrudan bir ilişki olmadığını belirtir. İnsan doğa ile olan ilişkisinde edilgen değil etkindir. İnsan kendi varoluşunu kabul ettirmek için etkin olmak durumundadır. Bu, insanın kendini etkinlik yoluyla oluşturmasını ve etkinliği sayesinde dünyayı değiştirmesini, son kertede de değiştirdiği dünyanın etkisi altında kendisinin de değişimini içerir. Marx için insan ile doğa arasındaki ilişki emek ile başlar. İnsan kendi oluşumunu ve değişimini de bu emek sayesinde gerçekleştirir.

Etkinlik bireysel değil, sosyaldir. Marx'a göre birey sosyal varlık olduğu için insanın öz varlığını temellendiren etkinlik de sosyal bir nitelik taşır. Toplumun dışında, sosyal etkilerden soyutlanmış bir insan sözkonusu olamaz. Toplumsal bütünlükten ve ilişkilerden yalıtılmış doğa ve birey gibi teknoloji de, kendi başına, sosyal bağlam dışında anlam taşımaz. Marx, birey kadar doğayı bilgi kadar teknolojiyi sosyal bütünlük içinde yer alan pratik etkinlikle temellendirmektedir. Pratik etkinlik (üretim), yalnız (biyolojik) yaşamın değil, belirli bir yaşam tarzının yeniden-üretimine bağlıdır.

İnsan bu yeniden-üretim zinciri içinde –kapitalist toplumda- etkinliğini yabancılaşma çerçevesinde kaybeder. İnsan etkinliğini, bu etkinliği sayesinde

kendini ve toplumu oluşturduğunu ve değiştirdiğini –praxisini- bir anlamda yitirir. Bu beraberinde yabancılaşmayı getirir. Yabancılaşma ekonomik, kültürel ve sosyal içerikleriyle ideolojik bir düzlemde belirip kapitalist toplumda en üst düzeyde kendini gösterir. Marx için yabancılaşmadan kurtulmak sınıf bilinciyle, sınıfın praxisiyle gerçekleşir. Praxisini gerçekleştirecek sınıf da burjuvaziye karşı proletaryadır.

Marcuse, kapitalist dünyada burjuvazi ve proletaryanın temel sınıflar olduğunu kabul eder. Buna karşılık –Marx’tan farklı olarak- kapitalist gelişmenin bu iki sınıfın işlev ve yapısını değiştirdiğini, bu sınıfların artık tarihsel dönüşümün araçları olmadığını vurgular. Tarihsel özneler olma sıfatı artık burjuvaziye ve proletaryaya ait değildir. Ancak, toplumun içerisinden yeni devrimci güçlerin çıkacağı ümidini taşır. Kapitalist yeniden-üretim zincirinin kendini yenilemesiyle tarihsel öznelerin değişmesi, praxis ve yabancılaşma kavramlarının yeni baştan irdelenmelerini gerektirir.

Sosyal dünyanın zaman ve mekan bağımlılığı gibi düşünceler, fikirler de sosyal dünyayla bağıntılıdır. Toplumun sahip olduğu ekonomik/siyasal/kültürel durum, insanların bilinçlerinde ve pratiklerinde önemli ölçülerde etkilidir. Sosyal dünyadaki değişmeler, kişilerin düşüncelerine ve düşünsel etkinliklerine yansır. Sosyal bilimle uğraşan kişinin bilimsel etkinliği de aynı düzlemde gelişir.

İnsanlar sosyal yapının dinamiklerinin farkına vardıkları ölçüde, bu dinamikleri değiştirebilme ve umutlarını/isteklerini gerçekleştirebilme pratiklerinin ontolojik zeminini sorgularlar. Sosyal bilimcinin kuguladığı/oluşturduğu teorisinin sosyal gerçeklikle mütakabiliyet içinde gerçekleşmesi, teorisine ait pratiklerin gerçekleştirilebilme olasılığını artıracaktır.

Sosyal bilimci teorisini oluştururken nesnel gerçeğe ve olgulara dayanan kavramlar geliştirir. Kavramlar sosyal gerçekliği algılamamızı kolaylaştırır. Sosyal dünyadaki değişiklikler, oluşturulan kavramların da içeriğini/anlamını önemli ölçüde değiştirecektir. Çelebi'nin belirttiği gibi;

“Kavramlarımız aynı zamanda düşüncenin de araçlarıdır. Kavramlar arasında bağ kurarak düşünürüz, modeller, teoriler kurarız. Teori, kavramlar kullanarak gerçekliğe ilişkin zihnimizde oluşturduğumuz mantıklı bağlantılar bütünüdür...Teorinin zihinsel bir inşa olmasına rağmen eninde sonunda gerçekliğe ilişkin olması sebebiyle, teorisyen kullandığı kavramlarıyla gerçekliği nasıl gördüğünü bize anlatmak zorundadır. Başka bir deyişle kavramlarını tanımlamalıdır ki, biz de o tanıma dayanarak onun (teorisyenin) nesne ya da süreçleri, hangi düzleme taşıdığını izleyebilelim...Kavram geliştiren kişi dünyayı yeni bir gözle görüyor demektir.” (Çelebi, 1991, ss.117-118)

Bununla beraber yeni bir sosyal gerçeklik yeni kavramların geliştirilmesini de getirecektir. Bu yüzden Mannheim, bilginin sosyal ve varoluşsal koşulları üzerinde durmaya çalışırken, insanların yaşadığı çağın bakış açısı içinde dünyayı algıladığını, fikirlerin sosyal koşullar ve tarihsel süreçlerle belirlendiğini vurgulamak istemiştir. Swingewood'un da belirttiği gibi;

“Mannheim'a göre her türlü düşünce sosyal düzeyde belirlenmiştir. Eğer düşünce sosyal düzeyde belirlenmişse, o zaman, insan eylemi ve kültürünün ürünü olan bilim de aynı ölçüde belirlenmiş durumdadır.” (Swingewood, 1998, s.326-327)

Mannheim için düşünceler belirli bir sosyal gerçeklikte, belirli bir sosyal grubun beklentilerine göre yönlendirilebilmektedir. Farklı kuşaklar farklı sosyal pozisyonlar içinde olduğundan düşüncelerde de farklılaşmalar olacaktır. Özlem'in belirttiği gibi, Mannheim tüm bilginin değer yargılarına bağlı olduğunu vurgulayarak, toplumu ancak belirli perspektifler altında ve tarihsel bir bağlam olarak ele almak gerektiğini savunur (Özlem, 1990, s.51).

Donmuş, kurulmuş, bitmiş bir toplum yoktur. Toplumun yapılanması bireylerce her gün inşa edilmektedir. İnsanlar toplumu yaratırken bunu şans eseri

değil fakat verili durumları/kaynakları kullanarak gerçekleştirirler. Bu yüzden Giddens için yapı ve aktörler sosyal bir formun iki görünümüdür. Aktörler kendi aksiyonlarına rehberlik temin etmesi için yapılardan yararlanırlar ve yapıları yeniden üretirler. Kendi ifadesiyle;

“Reflexivity¹ (düşünimsellik) temel bir anlamda tüm insan eylemlerinin tanımlayıcı bir karakteristiğini oluşturur. Tüm insanlar, rutin olarak yaptıkları şeyin nedenleriyle onu yapmanın ayrılmaz bir parçasını oluşturacak biçimde bağlantılı kalırlar...İnsan eylemi bir araya gelmiş etkileşimler ve nedenler zincirini değil, davranış ve bağlamlarının tutarlı biçimde izlenmesini kapsar.” (Giddens, 1998, s.41)

Yapılaşma, yapıların aksiyonlar yoluyla oluşturulduğuna ve aksiyonların da yapısal olarak belirlendiğine ait bir vurguyu içermektedir. Yapı aksiyonu şekillendirir, aksiyon da yapıyı yeniden üretir ki, bu bir süreklilik arzeder. Bu yüzden Althusser *“Tarih bir süreçtir, öznesiz bir süreç.”²* derken bu yapının belirleyiciliği üzerinde durmaktadır.

“İnsan bireyleri, yani sosyal bireyler tarih içinde –üretim ve yeniden-üretim tarihi sürecinin çeşitli sosyal pratiklerinin eyleyicileri (agents) olarak- hareket etmektedirler, bu bir olgudur. Ama eyleyici olarak alındıkları zaman, insan bireyleri, terimlerin felsefedeki anlamı ile, özgür ve yapıcı özneler değildirler. Üretim ve yeniden-üretim sosyal ilişkilerini o günkü tarihi varoluş biçimlerinin belirlenimleri (iş süreci, işbölümü ve örgütü, üretim ve yeniden-üretim süreci, sınıf kavgası vb.) içinde ve altında hareket ederler...Eyleyici-özneler tarih içinde, yalnızca üretim ve yeniden-üretim ilişkilerinin belirlenimi ve biçimleri içerisinde hareket ederler.” (Althusser, 1978, s.111-112)

Althusser³ için dolayısıyla tüm bilimsel bilgiler tüm alanlarda, bir öznesiz ve ereksiz sürecin sonucudur. Bilimsel bilgiler öznesiz ve ereksiz bir diyalektiğin tarihi görünümüdür.

¹ Giddens bu kavramı öznenin/aktörün işi kendi üzerine yaptığını göstermek için, işin özneye döndüğünü belirtmek amacıyla kullanmaktadır. Bunu da yapı ve aktörün birbirlerini oluşturması esasında şekillendirir.

² Althusser, bu tanımlamayı *John Lewis'e Cevap* adlı kitabında 111. sayfada yapmaktadır (1978).

³ Althusser Marx'ta epistemolojik bir kopuşla birlikte yabancılaşma kavramının ortadan kalktığını, yabancılaşmanın Marx'ın 1845'ten sonraki eserlerinde bir kalıntı olarak kaldığını iddia eder. Bu sav bizim incelememizi bir anlamda geçersiz kılacak niteliktedir. Bu çalışmanın konusu Althusser'in tezinin doğruluğunu/yanlışlığını analiz etmek veya tartışmak değildir. Her iki düşünüre (Marx ve

Mannheim'da '*bilginin varoluşsal determinasyonu*' kavramı, Giddens'ta '*reflexivity*' kavramı, Althusser'de '*öznesiz ve ereksiz tarih*' kavramı epistemolojik temellerini Marx'tan almaktadır. Çünkü Marx'ın ifade ettiği gibi, yaşamı belirleyen bilinç değil bilinci belirleyen yaşamdır.⁴ Başka bir ifadesinde de belirttiği gibi, insanların varlığını belirleyen şey, bilinçleri değildir; tam tersine onların bilincini belirleyen sosyal varlıklarıdır.⁵

Kavramlar mevcut sosyal realitenin ifadesidir. Sosyal realiteden bağımsız değildirler. Varlığın düşünceden önce gelmesi ve düşüncelerin bu çerçevede irdelenmesi/ele alınması gerektiği savı hipotezimizin ardındaki kavramsal önkabulü oluşturmaktadır.⁶

Bu tezde ele alınan kavramlardan biri olan yabancılaşma ile fikir veya genellemelerin gerçek kaynağının unutulması ama aynı zamanda da birey ve topluluk arasındaki 'gerçek ilişki'nin tersine çevrilişi kastedilmektedir (Balibar,1996, s.102). Ergun'un belirttiği gibi yabancılaşma mümkün bilincin gerçek bilince dönüşmemesidir (Ergun, 1973, s.20).

Praxis ise genel olarak eylemi, faaliyeti anlatır ve insanın kendi yarattığı ve tarihsel beşeri dünyasını ve kendini değiştirdiği özgür, evrensel, yaratıcı etkinliği olarak tanımlanır (Köker, 1990, s.75).

Marcuse) ait kavramların analizini yapabilmektir. Bu anlamda her iki düşünürün eseri kendi bütünselliği içinde okunmuştur. Bu tezi okuyan, Althusserci bir yaklaşımla, çalışmamızın gereksizliği fikrine kapılırsa, ona cevap olarak, yine Althusserci bir yaklaşımla, Marx ve Marcuse okumasının masum bir içerikte gerçekleşmediğini belirtmek gerekecektir. Araştırmacı, kurgulamış olduğu teorik zeminde Marx'ı ve Marcuse'ü irdelenmek istemiştir. Ya da, Marx ve Marcuse'ün, praxis ve yabancılaşma kavramlarındaki farklılaşmanın, belli bir teorik zeminde ele alınması gerektiği kaygısı güdülmüştür. Her iki durumda da masum bir okuma gerçekleşmemiştir. Üstelik masum okuyacağım etiğine kapılmadan. Son kertede tüm okumalar gibi bu okumalar da suçlu bir okuma içeriğinde ele alınmalıdır.

⁴ Marx bunu *1844 El Yazmaları*'nda 43. sayfada belirtir (1993a).

⁵ Marx bunu *Ekonomi Politikinin Eleştirisine Katkı*'da 23. sayfada dile getirir (1993b).

⁶ Burada kastedilen Marx ve Marcuse gibi sosyal bilimcilerin teorik zeminlerini sadece ait oldukları tarihsel bağlam veya yapıların belirlediği değildir. Bu tarihsel dönem veya yapıların bu iki düşünürte ait teorik çerçeveleri farklılaştırmada önemli birer etken oldukları düşüncesidir.

Çalışmanın amacı, yukarıda da belirtildiği gibi kapitalist toplum analizlerinden hareketle Marx'ın ve Marcuse'ün yabancılaşma ve praxis kavramlarını nasıl ele aldıklarının, bu kavramları ele alış tarzlarında bir farklılığın olup olmadığının, varsa farklılığın hangi teorik zeminlerde temellendirildiğinin tespit edilmesidir. Çalışmanın temel hipotezi H. Marcuse'de ve K. Marx'ta praxis ve yabancılaşma kavramlarının içeriklerinin ve temellendirilme tarzlarının farklı olduğudur. Belirtilen amaç doğrultusunda çalışmanın hipotezinin sınanması Marx'ın ve Marcuse'ün eserlerinin kritik bir okumaya tabi tutularak, her iki düşünürün praxis ve yabancılaşma kavramlarının karşılaştırılması yoluyla gerçekleştirilmiştir.

Çalışmada literatür taraması tekniği kullanılmış, Marx ve Marcuse okumaları öncelikle yazarların doğrudan kendi kitaplarına dayanılarak yapılmış, ilgili literatürdeki diğer kitaplardan da yararlanılmıştır.

Gelecek alt bölümde Marx'ın ve Marcuse'ün hayatları ve yaşadıkları dönemler üzerinde durulmaktadır. Bu bilginin çalışmanın ileriki bölümleri için bir zemin teşkil edeceği düşünülmüştür.

1.2. K. Marx ve H. Marcuse: Kısa Tanıtım

1.2.1. Karl Marx⁷

Marx (1813-1883) Ren Prusya'sında Trevers kentinde yahudi asıllı bir ailenin oğlu olarak doğar. Yüksek tahsilli, kültürlü ve özgür düşünceli bir kişinin Heinrich Marx'ın oğludur. Marx'ın babası 18. yüzyıl Fransız Aydınlanma Edebiyatı'nın büyük bir hayranıdır. Marx babası sayesinde Diderot ve Voltaire gibi Fransız

⁷ Bu başlık altındaki bilgiler, aksi belirtilmedikçe, şu kaynaktan alınmış ve metnin içinde sadece ilgili sayfaların numaraları verilmiştir: *Riazanov*, 1990

yazarlarının yanısıra İngiliz filozofu Locke'un eserleriyle ilgilenme fırsatı bulmuştur (s.34).

Marx belirli bir tarihsel dönemin adamıydı. Yaşadığı Ren Bölgesi uluslararası özellik taşıyan sanayileşmiş bir bölgeydi. Fransız Devrimi'nin düşüncelerinden etkilenmişti. Marx'ın ailesi Fransız materyalistlerinin etkisi altındaydı. Onlara göre, insanların varoluşunda ve insanlık tarihinde gözlenebilen herşey, insanın kendi faaliyetinin ürünüydü. Materyalistler, maddeden ve doğadan önce gelen bir bilinci reddediyorlardı (s.47).

Orta öğrenimi sırasında Marx'tan 'Gençler Nasıl Meslek Seçmeli' konulu bir kompozisyon yazması istenmiştir. Marx bu konuyu belli bir açıdan ele almış ve yazısında özgürce bir meslek seçiminin söz konusu olamayacağını, insanın seçimini önceden belirleyen koşullar içinde doğduğunu, bu koşulların insanın dünya görüşünü biçimlendirdiğini ispatlamaya çalışmıştır (s.35).

Lisedeki olaysız yıllardan sonra Marx, babasının tavsiyesini dinleyerek henüz on yedi yaşındayken Bonn'daki Hukuk Fakültesi'ne kaydolar. 1836'da Berlin Üniversitesi'ne geçmek için Bonn'u terk eder. Bu transferdeki temel amaç başkentin yaşam dolu atmosferini yaşamak olsa da, bu olay onun kariyerinde bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Marx Berlin Üniversitesi'ne girdiğinde Hegel yeni ölmüştü. Ancak ruhu hala okulu dolduruyordu. Marx kısa bir zaman sonra bu ruhla sarıldı. Hocaları Savingny ve Gans, Marx'ın üzerinde önemli bir etki yarattı. Savingny, jürili mahkemenin mucidi, onu tarihsel bilgisi ve tartışma yeteneğiyle etkiledi. Gans ise Marx'a filozofi tarihinin ışığında eleştirinin teorisini öğretti (Coser, 1971, s.61).

Sanayi devrimi İngiltere'de 1760 yıllarında başladı ve uzun bir zaman dilimini kapsadı. Onsekizinci yüzyılın sonlarına doğru doruk noktasına ulaşan ilk

Sanayi Devrimi, 1830'larda sona erdi. Onsekizinci yüzyılın ortalarında, İngiliz kapitalizminin karakterinin, üretim yöntemlerinden küçük imalat sistemi belirliyordu. Onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında ise kapitalist üretimin manifaktür evresine geçilmişti. Bu sistemde kapitalist, 100 ila 300 kadar zanaatkarı aynı çatı altında biraraya getiriyordu. O zamanlar makinaları ve otomatik işleyişi olmayan bir kapitalist teşebbüs sözkonusuydu; ancak işbölümü ve tek bir üretim yönteminin kısmi işleyişlere ayrılmasında önemli bir yol alınmıştı. Onsekizinci yüzyılın sonlarında manifaktür evresi doruk noktasına ulaştı (s.14-15).

1760'lardan sonra eski araçların yerine makinalar geçiyordu. Buhar gücünün bulunması üretimin merkezileşmesini sağladı. Zanaatkarların yerini sürekli artan bir proleter ordusu aldı. Sanayi Devrimi ile birlikte, işçi sınıfının kendi safları içinde de belirli bir yoğunlaşma meydana geldi. İşçi sınıfı önceleri kendi durumunun/sefaletinin sorumlusu olarak makinaları görüyordu (s.18).

Fransız Devrimi Fransa'nın feodal düzeninin tüm kalıntılardan temizlenmesini, özgür siyasal koşulların yaratılmasını sağlamıştı. Böylelikle özel mülkiyet varlığını özgürce sürdürme zemini bulmuştu. Temel amacı makinaları yok etmek olan Luddite hareketini daha bilinçli bir mücadele izledi. Yeni devrimci örgütler, siyasal koşulları değiştirme amacıyla harekete geçti; talepleri arasında toplanma, örgütlenme ve basın özgürlüğü vardır (s.21).

Onsekizinci yüzyıl sonlarına doğru, Fransız Devrimi'ne işçi hareketinin uyanışıyla cevap veren İngiltere'de daha yaygın bir oy hakkı talep eden zorlu bir hareket başladı. İşçilerin taleplerini ifade ettiği bu hareketler Chartist adıyla anılmaya başlandı. Chartist hareket 1837'de Marx on dokuz yaşındayken başladı. Yetişkinliği döneminde en yüksek noktaya ulaştı (s.24).

İpek sanayii merkezi Lyon'da 1831'de bir işçi ayaklanması patlak verdi. Lyon ayaklanmaları burjuvaziye karşı isyan bayrağını kaldıran ve işçi sınıfının sorunlarını ön plana getiren 'işçi' unsurunun önemini gösterdi. Lyon proletaryasının ileri sürdüğü ilkeler, henüz burjuva sisteminin temellerine yönelmemişti, ama bunlar yine de kapitalistlere ve sömürüye karşı taleplerdi. Fransa'da Lyon ayaklanmasından sonra, proletarya ilk kez devrimci örgütler oluşturmaya çalıştı. Bu hareketlerin temsilcisi Fransız devrimcilerinden Auguste Blanqui'ydi. Blanqui ve arkadaşları Paris işçileri arasında devrimci dernekler örgütlemeye giriştiler. Amaçları siyasal iktidarı ele geçirmek ve işçi sınıfı yararına bir dizi tedbirler almaktı. Paris'teki bu ayaklanma (Mayıs 1839) yenilgiyle sona erdi. Bu sırada Marx yirmi sekiz yaşındaydı. Proleter devrimci hareketin gelişmesindeki en yüksek nokta onun delikanlılık dönemine rastlamaktaydı (s.25).

Paris'teki yılları boyunca Marx, Almanya'da elinde bulunmayan bir fırsatı elde etti ve pek çok reformist ve sosyalist teoriler üzerinde çalışma fırsatı buldu. Blanqui gibi Babeuf'un devrimci disiplinlerini ve Louis Blanc, Proudhon, Cobet, Fourier, Saint-Simon ve Saint-Simoncular'ı okudu. Ayrıca, Adam Smith'ten Ricardo'ya kadar İngiliz ekonomi politikçilerle ve Sismondi gibi liberal ve radikal eleştirmenlerle daha yakından ilgilendi. Marx Paris'te sadece yazılı belgelerle ilgilenmenin ötesine geçerek çok sayıda radikal insanla da tanışma fırsatı buldu. Bunların arasında Rus devrimci M. Bakunin'e özel ilgi gösterdi. Ayrıca diğer Almanlardan radikal şair Henrich Heine ve F. Freiligrath ve Sol-Hegelci yazar Arnold Ruge ile de tanıştı. Fransızlar arasında onun üzerinde en büyük etkiyi bırakan kişi Proudhon'du. O'nun *Mülkiyet Nedir* isimli kitabını okudu ve çok büyük ilgi gösterdi. İlk başta birbirleri için yaratıldıklarını düşünüyorlardı, fakat sonra bu

arkadaşlık çözüldü. Birkaç yıl sonra Marx Proudhon'un *Sefaletin Felsefesi* kitabına neredeyse bir saldırı olarak *Felsefenin Sefaleti* isimli kitabını yazdı. Bu kitapta diyalektik geçişlerden uzaklaşmanın tarihsel hareketi engelleyeceğini yazmış ve Ricardo'nun ekonomi kavramlarının geçersizliğini göstermiştir (Coser, 1971, s.63).

Marx, Paris'in atmosferinde, Engels'le işbirliği içinde, kendini Genç-Hegelerden ayıran, yeni filozofik ve politik pozisyonunu gösteren ilk işlerini çıkarmaya başladı. Kısa ömürlü yayımlarında bazı makaleleri çıktı. Yaşadığı süre içinde yayımlamadığı *Alman İdeolojisi*'ni de bu dönemde yazdı (Coser, 1971, s.65).

Kant, Fichte, Hegel ve Feuerbach felsefelerinin dikkatli okuyucusu Marx; insanın içinde meydana gelen herşeyin, insanın kendi değişimlerinin, yalnızca doğanın insan üzerindeki etkisinin ürünü değil, ondan da öte, insanın doğaya tepkisinin ürünleridir düşüncesini savunmaya ve geliştirmeye başladı. İnsan sürekli varolma kavgasında, kendini yalnız doğadan gelen uyarıcılara edilgin olarak uydurmakla kalmaz, diğer yandan doğaya tepkide bulunur, onu değiştirir de. Doğayı değiştirirken içinde bulunduğu koşulları da değiştirir (s.57).

Marx, Alman toplumundaki çeşitli katmanları, soyluları, bürokrasiyi, burjuvaziyi inceledi. Vardığı sonuç, çok önemli bir devrimci görev yüklenen Fransız burjuvazisinin tersine Alman burjuvazisinin, sosyal sistemi tümünden değiştirecek '*kurtarıcı sınıf*' rolünü üstlenme yeteneğinden yoksun olduğuydu. Fransa ve İngiltere tarihleri üzerinde çalışan, oralarda hüküm süren koşulları incelemeye girişen Marx, gerçek bir sosyal yükümlülüğü sonuna dek üstlenecek tek sınıfın proletarya olduğu sonucuna vardı. Çünkü proletarya çağdaş burjuva toplumu içinde varolma koşulları en kötü belirlenmiş halk sınıfını oluşturmaktaydı. İlk kez Marx, proletaryanın salt acı çeken bir sınıf olmasının yanında, burjuva düzenine karşı aktif bir savaşçı olduğuna

da işaret etti; proletarya bütün varolma koşullarıyla, burjuva toplumu içinde tek devrimci unsur haline gelen bir sınıftı (s.58-59).

Marx, çağdaş toplum içindeki ekonomik ilişkileri işleyişi konusunda aydınlığa kavuşmak için kendini ekonomi politik çalışmalarına yöneltir. Fikirleri keskinleştikten sonra teorik düzeyle yetinmeyip işçilerin örgütlerine girer, onların politik mücadelelerine destek verir. İşçilerin örgütlenmesini ve bunun uluslararası bir içerikte gerçekleşmesini hedefler (s.61).

Marx'ın düşüncesini anlamak için birinci kural Descartes'ın söylediği gibi, ki bütün bilimsel metodların birinci kaidesidir, 'aceleden ve peşin yargıdan özenle kaçınmak', peşin yargıları atmak ve konu hakkında şüpheye düşecek bir sebep kalmadığını 'açık seçik' anlamadan önce acele konuşmaktan sakınmaktır (Lefebvre, 1968, s.39).

Marx bir işçi değil, entellektüel olduğu halde Marxizm; tarihi bakımdan ifadesi olduğu, işçi sınıfı ile doğmuştur (s.64). Alman idealizmi, Fransız sosyalizmi, İngiliz iktisadı ve onsekiz ile ondokuzuncu yüzyılın sosyal olayları Marx'ın düşüncelerinde önemli etkilerde bulunmuştur.

1.2.2. Herbert Marcuse

Marcuse (1898-1979) Berlin'de yahudi bir ailenin bir çocuğu olarak doğdu. Askerliğini savaş yıllarında yaptı. Berlin'deki Askeri Konsey'de politikayla ilgilendi. 1919 yılında, iki yıl önce girdiği Sosyal Demokrat Parti'den, bu partinin proletaryaya ihanet ettiğini öne sürerek ayrıldı. Alman devriminin başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra siyasetten kesinlikle ayrılarak Berlin'de Freiburg'da felsefe öğrenimine başladı. Freiburg Üniversitesi'nde sanatçı yaşamını konu alan roman türü

üzerine yazdığı teziyle felsefe doktoru ünvanını aldı. 1923'ten itibaren altı yıl süreyle Berlin'de kitap satma ve yayıncılık işini denedi. 1929 yılında Freiburg'a dönerek Husserl ve Heidegger ile çalıştı. Bu iki düşünürün Marcuse üzerinde büyük etkisi olmuştur. Freiburg'da üniversitede bir iş bulmaktan ümidini kesince, 1932 yılında, Marcuse bu kentten ayrılır (Jay, 1989, s.52).

Adorno'ya göre Marcuse 'varolmanın anlamı'ndan çok, daha açık bir düşünsel alan olan 'dünyada bulunuyor olma'ya, temel ontolojiden tarih felsefesine, tarihsicilikten tarihe yönelmekteydi. Adorno, Marcuse'ün felsefe yaklaşımı ile Frankfurt Sosyal Araştırma Enstitüsü'nün felsefe yaklaşımı arasında başarılı bir bütünleşmeye gitme şansının denenmesinin uygun olacağı sonucuna varmıştı. Enstitü'nün mekanik bir Marxizm anlayışı yerine diyalektik bir Marxizm anlayışından yana olan üyeleri arasında 1933 yılında Herbert Marcuse de yerini almış oldu. Hemen Cenevre'deki büroya atandı. Artık Marcuse Frankfurt Sosyal Araştırma Enstitüsü'nün bir üyesidir (Jay, 1989, s.53).

Enstitü Almanya'nın Frankfurt kentinde bir grup Marxist kuramcı tarafından 1923'te Frankfurt Johan Wolfgang Goethe Üniversitesi bünyesinde '*Frankfurt Sosyal Araştırma Enstitüsü*' adıyla yarı özerk bir kurum olarak kurulmuştur (Anderson, 1982, s.38).

Frankfurt Okulu Batı'da resmi bir üniversite bünyesinde Marxist düşüncenin ilk ve tek temsilcisidir. Okul kurumsal yapı olarak zaman zaman dağılmasına rağmen çalışmalarıyla bir gelenek oluşturarak, üç kuşak boyunca ve halen günümüzde de devam eden bir düşünceler toplamının genel ifadesi olmuştur. Hegelci diyalektiğin önemini vurgulaması ile geleneksel Marxizimden ayrılan görüşlerinin yanında

Marxizmi yeniden yorumlayarak çağdaş sanayi toplumuna getirdikleri yeni teorik ve pratik bakış açısı '*Eleştirel Teori*' olarak adlandırılmıştır (Anderson, 1982, s.53-54).

Frankfurt Okulu'nda Marxist teorinin bir yandan geçmişteki yanlışlıkları açıklayabilme öte yandan da gelecek için bir eylem çizgisi belirleyebilme umuduyla, temelindeki düşünsel dayanakların yeniden ele alınıp incelenmesi esas alınıyordu. Bu incelemelerde üzerinde durulan en önemli konulardan biri teorinin pratik ile, ya da Marxist sözlükteki daha uygun terimiyle, praxis ile, ilişkisi olmaktadır (Jay, 1989, s.21).

Bu okul mensupları, tıpkı öncüleri olan Sol-Hegelciler gibi Hegel'in geliştirdiği diyalektik yöntemi kullanarak ve gene öncülerinin yapmak istediği gibi, diyalektiği maddeci bir yöne doğru geliştirmek istiyorlardı ve nihayet gene Sol-Hegelcilerin çoğu gibi, sosyal düzenin praxis aracılığı ile insan tarafından dönüştürülmesinin olanaklarını araştırıyorlardı (Jay, 1989, s.71).

Enstitü'nün çalışma alanı ekonomi-politik, güncel iktisat ve işçi hareketleri olmakla birlikte Marxist profesör Carl Grünberg Enstitü'yü sol-içi tartışmalardan uzak tutmaya çalışmıştır. Koçak'ın verdiği bilgiye göre Moskova'daki Marx-Engels Enstitüsü'yle ilişki kurulmuş ve 1927'de sosyalist ekonomiyi incelemek üzere Pollock Moskova'ya gitmiştir. Fakat bu, Enstitü'de iyi izlenimler uyandırmamıştır (Koçak, 1988, ss.9).

Enstitü 1920'li yıllarda işçi hareketinin geleneksel sorunlarıyla uğraşmış Marxist çevrelerin parti kanalıyla sıkı ilişkiler kurmuştur. Alman Komünist Partisi'nin etkin üyeleri Enstitü'de görev almışlardır (Anderson, 1982, s.54).

1929'da Marxist tarihçi Grünberg'in emekliye ayrılması Enstitü için değişik ve yeni bir başlangıç olmuştur. Tamamen bir 'Marxizm Enstitüsü' şeklinde ilk defa

resmi bir üniversite bünyesinde yer alan kurum, akademik açıdan en kıdemlileri olan Horkheimer'in başa geçmesi ile daha farklı bir yörüngeye girmiştir. Horkheimer tarihi maddeciliğin bir bilim olarak ele alınmasından çok, amprik araştırmalarla desteklenen bir sosyal felsefe olarak geliştirilmesine önem verileceğini söylemiştir (Anderson, 1982, s.55).

İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi ve Nazilerin Almanya'da iktidarı ele geçirmesiyle okul üyelerinin ABD'ye gitmesi yeni bir dönemi başlatır. Hitler'in Enstitü'yü kapatmasıyla birlikte birçok Avrupalı bilim adamı ABD'ye göçetmiştir. Üyelerinin çoğunun ABD'ye göç etmesi, Enstitü'yü sosyalizme biçimsel olarak bağlı olmayan bir yığınsal işçi sınıfı hareketinden de, sağlam bir Marxist gelenekten de yoksun bir pratik ortama götürmüştür (Anderson, 1982, s.56).

Bu dönemde Marcuse Amerika'da iyimser arayışlar içinde eylemci tavrını tek başına sürdürür. 1955'te yayınlanan '*Eros ve Uygarlık*' Freud'la başlayan bir serüvendir. Altmışların ortasında '*Tek Boyutlu İnsan*' yayımlanır ve Marcuse üniversite öğrencileri üzerinde bomba etkisi yapar. Tek Boyutlu İnsan'da ileri-sanayi toplumuna en sert eleştirilerini sunar (Özkök, 1979, s.101). Öğrenci hareketlerine Adorno ve Horkheimer cephe alırken, Marcuse bu hareketlerin teorisyeni olarak görülmeye başlanır.

Marcuse'ün yaşadığı dönemde kapitalizm, Marx'ın dönemindeki özelliklerini korumakla birlikte (artı-değer, sömürü ilişkisi), yeni açılımlar geliştirmiş, ilerleyen teknoloji ile birlikte yeni bir niteliğe bürünmüştür. İleri-kapitalist ülkelerde işçiler 1830'lardaki gibi sefalet içinde yaşayan bir sınıf değil, orta sınıfın bir katmanı konumuna girmiştir. Ayrıca 1960'larda gelişen öğrenci hareketleri, feminist hareketler, ırkçılık karşıtı hareketler yeni sosyal hareketler olarak belirginleşmiştir.

Tıpkı Marx gibi Marcuse de teorisini dönemin özelliklerinden hareketle şekillendirmiş ve teorisine uygun bir pratiğin içine girmiş, bu hareketleri desteklemiştir. Marcuse'ün bu özelliğiyle Marx'a yakın oluşu, bu tezde, ikisinin kavramsal karşılaştırılmasının mümkünlüğünün zeminini sağlamıştır.

2- MARX'TA PRAXIS VE YABANCILAŞMA

Marx bilinci belirleyenin yaşam olduğunu, insanın sosyal bir varlık olduğunu ileri sürer. İnsanın bireysel yaşamı ile türsel yaşamını birbirinden ayrı şeyler olarak görmez. Toplumu da birey karşısında bir soyutlama olarak değerlendirmez.

"İnsan siyasal bir hayvandır, yalnızca toplumsal (*sociable*) bir hayvan değil kendini toplum içinde tecrit⁸ edebilen bir hayvan" (Marx, 1993b, s.220) diyen Marx, insanın bilinçli yaşamsal etkinliğe sahip olduğunu, başkalarıyla birlikteyken kendi özelliğinin farkına varabilen bir canlı olduğunu belirtir. Bilinç insanın yaşamını kendisi-için-bir-nesne konumuna koyar. İnsanın nesnel dünyayı işleyip geliştirebilmesi, kendisinin ve dolayısıyla etkinliğinin özgür olduğunu gösterir. Bu Marx'a göre, insanın türsel bir varlık olduğunun kanıtıdır. Ancak kapitalist toplum insanın türsel varlığını ortadan kaldırır ve insanın kendisini bir nesne yapar. Bunu Marx insanın yaşamsal etkinliğe yabancılaşması olarak formüle eder.

Dış görünüş ile şeylerin özünün aynı olmadığını belirten Marx⁹, kapitalist üretim tarzının ve bunun yarattığı yaşamsal etkinliğin bir soyutlamasını yapar. Aşağıda Marx'ın yabancılaşma analizi ve bu analize paralel olarak geliştirdiği praxis kavramı sunulacaktır.

2.1. İşçi-Kapitalist

Kapitalist üretim tarzında işçi üretim araçlarının sahibi değildir. Üreticinin, üretim araçlarından ayrılması, üretim tarzının kendisinde bir devrimi yansıtır. Birbirinden ayrı emekçiler, birbirine bağlı faaliyetleri yerine getirmek maksadıyla

⁸ Çelebi'nin ifadesiyle özgünlüğünün farkına varabilen, başkaları karşısında özgün bireyselliğini fark edebilen anlamında.

⁹ Bu belirleme *Kapital-3*'te 718. sayfada yapılmaktadır (1997 c).

işyerlerinde biraraya getirilir. Artık insan, alet yerine makinayla karşı karşıyadır. Marx'a göre bu durum üretim aletlerinin dağılmasına izin vermediği gibi, emekçinin kendisinin de tek başına çalışmasına izin vermeyecek bir oluşum sağlar. İşçilerin fabrikadaki birleşmesi Marx için, işçinin kendi eseri değil, sermayenin eseridir. Marx bunun sonucunu şu cümlelerle ifade ediyor:

"Kapitalist üretim süreci, kendi iç bağıntısı içerisinde ya da bir yeniden-üretim süreci olarak düşünüldüğünde, yalnız meta üretmekle, artı-değer üretmekle kalmıyor aynı zamanda kapitalist ile işçi arasındaki sosyal ilişkiyi de üretiyor ve yeniden-üretiyor." (Marx, 1997a, s.552).

Kapitalist sistem üretkenliği, kapitalist adına artırmakta böylelikle de sermayenin emek üzerindeki egemenliği için yeni koşullar/durumlar yaratmaktadır. Kapitalist karını artırdıkça işçilerin sayıları da artmaktadır. Sermayenin yoğunlaşması işçi sınıfının da çoğalmasına yol açıyor.

"Emeklerinden başka birşeyleri olmayan insanlar sınıfının büyümesi işçilerin rekabetini artırır, ücretlerini düşürür. İşçinin bu durumu, fabrikalar rejiminde doruk noktasına varır. Sermayeler arasındaki rekabet büyük kapitalistin zaferi ile sonuçlanır. Eski kapitalistlerin bir bölümü işçiler sınıfı içine düşer. İşçiler sınıfı bu katılma sonucu, bir bölümü bakımından yeni bir ücret indirimine uğrar ve birkaç kapitaliste daha da büyük bir bağımlılık içine düşer. Kapitalistler sayısındaki azalma sonucu, artık işçi bulmadaki rekabetleri hemen hemen hiç kalmamış ve işçiler sayısındaki artma sonucu da işçiler arasındaki rekabet o kadar aykırı ve o kadar zorlu bir duruma gelmiştir." (Marx, 1993a, s.92).

Marx'a göre işçinin varoluşu metanın varoluş durumuna indirgenmiştir¹⁰. İşçi bir meta durumuna gelmiştir ve iş bulabilmesi onun için talihtir. İşçi, kapitalist kazandığı zaman zorunlu olarak kazanmaz, ama onunla birlikte zorunlu olarak yitirir. İşçi sadece kendi fiziksel geçim araçları için savaşım vermek zorunda değildir. İş

¹⁰ "Emekçi, kapitalist toplumda var olabilmek için çalışma kapasitesini satmak zorundadır. Bu durumda çalışma onun kişiliği ve gereksinimlerinin bir ifadesi olmaktan çıkarak ona dayatılan dışsal bir zorunluluk haline gelir. Bunun sonucu, emekçinin kendi yaşamsal faaliyetine ve ürettiği ürünlere yabancılaşmasıdır. Yaşamak için işgücünü satma zorunluluğu, bireyin özgür iradesini geçersizleştirir" (Demirer, Özbudun, 1998, s.23).

bulmak için, iş araçları için de savaşım vermek zorundadır. İşçi ne kadar çok zenginlik üretirse, o kadar yoksul duruma gelir.

"İşçi kendi emek ürünü karşısında, yabancı bir nesne karşısındaki ile aynı ilişki içindedir. İşçi kendi emeği içinde kendini ne kadar dışlaştırırsa, kendi karşısında yarattığı yabancı, nesnel dünya o kadar erkli duruma gelir; kendi kendini ne kadar yoksullaştırır ve iç dünyası ne kadar yoksul bir duruma gelirse, kendine özgü o kadar az şeye sahip olur. İşçi yaşamını nesneye koyar. Ama o zaman yaşamı kendisinin değil, nesnenindir. Ürün ne kadar büyükse, işçi o kadar az kendisidir... İşçi ne kadar çok üretirse, o kadar az tüketecek nesnesi vardır; ne kadar çok değer yarattırsa, o kadar çok değerden düşer ve saygınlığının azaldığını görür; ürünü ne kadar biçimliyse, işçi o kadar biçimsizdir; nesnesi ne kadar uygarsa, işçi o kadar barbardır; iş ne kadar us işi olmuşsa, işçi ustan o kadar yoksunlaşmış ve doğanın o kadar kölesi durumuna gelmiştir." (Marx, 1993a, s.141-142).

İşçi hem kendi varoluş koşullarını hem de sermayenin varoluş koşullarını üretir. Ancak üretim ilişkileri sonucu işçi bu durumu göremez. Kapitalist sistem kendisini, tarihsel olarak, toplumun ekonomik gelişmesinde bir ilerleme ve zorunlu evre olarak gösterir. Marx bunu 'inceltilmiş ve uygarlaştırılmış sömürü'¹¹ tabiriyle betimler.

İşçi bireysel tüketimi ile yaşamını sürdürür. Bu, işçinin emek-gücünün devamını sağlar. Kapitalist, emekçinin geçim araçlarını değil, emek-gücünü satın alır. Sermayesinin değişen kısmını oluşturan emekçinin geçim araçları değil, faaliyet halindeki emek-gücüdür.¹² Marx'a göre kapitalistin emek sürecinde üretken olarak tükettiği şey, emekçinin geçim araçları değil, emek-gücünün kendisidir. Emek-gücü karşılığında aldığı parayı geçim araçlarına dönüştüren emekçinin kendisidir ve bunu, geçim araçlarını tekrar emek-gücüne dönüştürmek, yaşamını sürdürmek için yapar.

¹¹ Bu betimleme *Kapital-1*'de 352. sayfada yapılmaktadır (1997a).

¹² "Kapitalist ekonomide emek-gücü de bir maldır, ama diğer bütün mallardan önemli bir farkı vardır. Bütün malların tüketimle birlikte yok olmalarına karşılık emek-gücünün tüketimi değer yaratmaktadır. Kapitalist, ücret karşılığında emek-gücünü kullanma hakkını satın almaktadır" (Sezgin, 1989, s.52).

"Emek-gücü, emekçinin elinde, sermaye değil bir metadır, ve emekçi onun satışını sürekli olarak yineleyebileceği sürece, bu kendisi için bir gelir oluşturur; satışından sonra, kapitalistin elinde, üretim süreci sırasında sermaye olarak işlev yapar. Burada iki kez hizmette bulunan şey emek-gücüdür; emekçinin elinde, değeri üzerinden satılan bir meta olarak; kendisini satın alan kapitalistin elinde, değer ve kullanım-değeri üreten bir güç olarak...Emek-gücü emekçiye ödenecek olan eşdeğeri; daha karşılığı emekçiye para biçiminde kapitalist tarafından ödenmeden önce metalar biçiminde sağlanmış bulunur. Böylece kapitalistin ödemediği fonu emekçinin kendisi yaratır... Emekçinin almış olduğu para, gene kendisi tarafından kendi emek-gücünü korumak üzere, ya da ancak onun aracılığı ile kapitalistin bir kapitalist olarak kalabileceği bir aracı kapitalist için korumak üzere harcar." (Marx, 1997a, s. 339-340).

Marx'a göre işçinin etkinliği kendi öz etkinliği değildir.¹³ Bu etkinlik bir başkasına ilişkindir. Kendi kendinin yitirilmesi olan bu etkinlik kapitaliste ait etkinliktir. İşçi kendi kendini emek kapasitesi olarak ve kendi karşıtı olarak sermayeyi üretmekte, kapitalist ise kendi kendini sermaye olarak kendi karşıtı olarak canlı emek kapasitesini üretmektedir. Herbiri kendini yeniden-üretirken, kendi karşıtını da yeniden-üretmektedir. Marx'a göre bu yeniden-üretilen sistemde, kapitalist işçiye zorunlu olduğu halde işçi kapitaliste zorunluymuş gibi sunulmaktadır.

"Üretim süreci bir yandan, ardi arkası kesilmeden maddi serveti, sermayeye kapitalist için daha fazla servet ve zevk yaratma aracına çeviriyor. Öte yandan, işçi üretim sürecine bir servet kaynağı olarak girdiği halde, süreci kendisinin de zenginliğinin kaynağı olabilecek bütün araçlardan yoksun olarak terk ediyor. Sürece girmeden kendi emeği, emek-gücünün satışı ile kendisinden ayrıldığı, ona yabancılaştığı ve kapitalist tarafından el konularak sermaye ile birleştirildiği için, süreç sırasında da bu emek, kendisine ait olmayan bir üründe gerçekleşmek zorundadır... Emekçi durup dinlenmeden sermaye biçiminde, kendisine egemen olan ve onu sömüren yabancı bir güç biçiminde, maddi nesnel zenginlik yaratır." (Marx, 1997a, s.545).

¹³ "Emek işçinin doğasının bir parçası olmaktan çıktığı için yabancılaşmış bulunmaktadır... İşçi üretim eyleminde kendi faaliyeti ile olan ilişkisini, kendine ait olmayan yabancı birşey, edilgin ve isteksiz bir çaba, kendini yitirmiş bir güç olarak duymaktadır." (Tolan, 1981, s.145).

“Bir işçiden başka bir şey olmayan insan için kendi insan nitelikleri, kendisine yabancı olan sermaye için var oldukları ölçüde vardır. Ama sermaye ile insan birbirine yabancı oldukları, öyleyse, kayıtsız, dışsal ve olumsal bir ilişki içinde buldukları için bu yabancı nitelik de gerçek olarak görünecektir.” (Marx, 1993a, s. 154-155).

Marx'a göre tüm sosyal üretim güçleri sermayenin üretici güçleridir, dolayısıyla sermaye bunların öznesi olarak gözüktür. İşçi veya işçinin ürünü onun için birer nesnedir. İşçinin kendine, ürünlerine, üretim sürecine yabancılaşması işçinin özne olmamasından kaynaklanır. Bu, işçinin emek-araçlarını değil, emek-araçlarının işçiyi kullandığını gösterir.¹⁴

“Tıpkı bir dinde insanın kendi beyninin ürünü olan şeylerin yönetimine girmesi gibi kapitalist üretimde de insanoğlu kendi elinden çıkma ürünler tarafından yönetilir.” (Marx, 1997a, s.592).

İşçinin kendi ürününe yabancılaşması, Marx'a göre emeğinin kendi dışında, ondan bağımsız, ona yabancı ve onun karşısında özerk bir güç durumuna gelen bir varlık olarak varolduğu ve nesneye geçirdiği yaşamın, yabancı bir yaşam olarak ona karşı durduğu anlamına gelmektedir.¹⁵

2.2. İşbölümü

Kapitalist üretim karmaşık işlemleri basitleştirir, üretimde bir otomasyon sağlar. Makinanın üretim sürecine girmesiyle birlikte işbölümü büyümüş, işçinin görevi basitleştirilmiştir. Marx'a göre işçinin etkinliği makinanın devinimi tarafından belirlenir olmuştur.

¹⁴ Kapitalist üretimde işçi monoton bir iş hayatıyla karşılaşır. Bu monotonluk, işçinin yaratıcılığını sergilemesini engeller. Dolayısıyla türsel varlığının ve potansiyel güçlerinin özellikleri, emek-araçlarının kendisini nesne-leştirilmesi sonucu yitip gider.

¹⁵ Bu çözümleme *El Yazmaları*'nda 141. sayfada yapılmaktadır (1993a).

"Mekanizmanın cansız parçalarını birbirine ekleyerek, amaca yönelik bir otomot gibi çalışmasını sağlayan bilim¹⁶, işçinin bilincinde değildir; makina da işçiye yabancı bir güç, makinanın kendi gücü olarak belirir... Sistemin birliğini oluşturan canlı işçiler değil, onların bireysel ehemmiyetsiz işleyişlerinin karşısına kudretli bir organizma olarak dikilen, canlı makinadır." (Marx, 1979, s.639-640).

İşbölümü sonucu tek bir işi yapmaya zorlanan işçi, hata yapmayan bir araç haline getirilirken, makina parçasının düzeni ile çalışmaya zorlanır.¹⁷ Marx'a göre işçiyi yaşamı boyunca tek bir parça işleme bağlayan ve onu tümüyle sermayenin boyunduruğu altına sokan, kapitalist üretime özgü işbölümüdür.

"Kendi yaratılışına göre bağımsız bir şey yapma yeteneğini yitiren işçi, üretken faaliyetini yalnızca kapitaliste ait işyerinin bir parçası olarak geliştirir"(Marx, 1997a, s.349). Makina sistemine dayanan büyük sanayide nesnel bir üretici organizma vardır. İşçi varolan maddi üretim koşullarına eklenen bir şey haline gelmiştir. Marx'ın ifadesiyle *"bir ve aynı aleti yaşam boyu kullanmanın verdiği uzmanlık, şimdi, bir ve aynı makinaya yaşam boyu hizmet etmenin verdiği uzmanlık halini alır."*¹⁸

Marx'a göre sermaye birikimi işbölümünün zorunlu bir önkoşuludur. İşbölümü geliştikçe, işçinin etkinliği süreci içerisinde, işleyebileceği maddelerin sayısı artar, her işçinin görevi büyük bir yalnlık derecesine indirgenmiş olur. Bunu gerçekleştirmek için de bir yığın yeni makina üretilir. İşbölümü¹⁹ işçileri sermayenin

¹⁶ Bilim ile kastedilen teknolojidir.

¹⁷ "El emeğine dayanan zanaatlarda işçi bir aletten yararlanır; fabrikada ise makina ondan yararlanır. Birincisinde iş aletlerini kullanan odur; diğerinde ise makinaların hareketini izlemek zorundadır. .. İşçi mekanizmanın eklenti ve ikincil bir çarkından farksızlaşmış bulunmaktadır" (Tolan, 1981, s.146).

¹⁸ Bu ifade *Kapital-I'*'de 404. sayfada kullanılmıştır(1997a).

¹⁹ Arendt Marx'da işbölümü kavramının iki boyutlu olduğunu belirtir. "Marx, işbölümü terimini ayırım yapmadan, hem mesleki uzmanlaşma hem de bizzat emek sürecindeki bölünmeler için kullanılır... Mesleki uzmanlaşma aslında bir ayırt etme biçimidir ve zanaatkar veya profesyonel işçi başkalarından yardım da görse, işini özünde yalıtık olarak yapar; yalnızca ürünlerini değiştirmeye gittiklerinde başkalarının karşısına işçi sıfatıyla çıkar. Gerçekte bir işbölümünde emekçi hiçbir şeyi yalıtık halde tamamlayamaz; mesaisi, görevi aralarında bölüşen bütün emekçilerin mesaisinin bir parçası ve işlevidir sadece. Ama diğer emekçiler, emekçi sıfatıyla, kendinden farklı değildir, hepsi de aynıdır. Bu anlamda sokaktaki hamal ile filozof arasında uçurum oluşturan nispeten yakın zamanda

boyunduruğu altına sokar. İşçilerin kendi aralarında kademeli bir derecelenmesine yol açar. Parça-işler, farklı bireyler arasında dağıtılmakla kalmaz, birey de (işçi) parça-işlemin otomatik motoru haline getirilir. Emek-gücü sermayeye satılmadıkça işgörmez hale getirilir. Emek- gücünün işbölümü sayesinde uzmanlaştırılması ve bu uzmanlaşmanın makina ile birlikte azami boyutlara ulaşması kapitalist sisteme özgü yabancılaşmayı yaratır.

"Emekçi, emeğin sosyal niteliğine, ortak bir amaç için başkalarının emeği ile birleştirilmesine, kendisine yabancı bir güce bakar gibi bakar; bu birleşmeyi gerçekleştiren koşul, ona ait olmayan yabancı bir şeydir ve bunda tasarruf sağlanmasına zorlanmamış olsa da israf edilse de, onun hiç umurunda değildir."(Marx, 1997c, s.80).

İşbölümü, emeğin sosyal özlüğünün yabancılaşma çerçevesi içindeki iktisadi dışavurumudur. Ya da emek, insan etkinliğinin yabancılaşma çerçevesi içindeki bir dışavurumundan, yaşam belirtisinin yaşamın yabancılaşması olarak dışavurumundan başka bir şey olmadığına göre, işbölümünün kendisi insanal etkinliği gerçek bir türsel etkinlik, ya da insanın türsel varlık biçimindeki etkinliği olarak , yabancı duruma gelmiş, yabancılaşmış bir biçimde koyma olgusundan başka bir şey değildir.

Marx'a göre işbölümünün yüksek bir düzeyinde, emeğine başka bir yönelim vermesi güç olan kişi işçidir. Bu durum işçinin kapitalistin tüm isteklerine boyun eğmesine yol açar. Demirer ve Özbudun bu konuda şöyle yazarlar:

"Marx işbölümünü emek sürecinin bütünselliğini parçalayan, tikel çıkarları ortak çıkarların karşısına yerleştiren, bireye dışarıdan dayatılan, onu köleleştiren yabancılaştırıcı bir etken olarak görmektedir." (Demirer, Özbudun,1998, s.22).

gerçekleşmiş emek bölümü değil, uzun bir geçmişe sahip mesleki uzmanlaşmadır" (Arendt, 1994, s.293).

2.3. Kullanım-Değeri/Değişim-Değeri ve Mübadelenin Şeyleşmesi

Marx kullanım-değerinin tüketim süreci içerisinde gerçekleştiğini, değişim-değerinin ise kişiler arasındaki ilişkilerden kaynaklandığını belirtmektedir

"Kullanım-değeri, kullanım bakımından değere sahiptir ve ancak tüketim süreci içinde gerçekleşir... Kullanım-değeri üretimin sosyal ilişkilerini ifade etmez... Kullanım-değeri belirli bir iktisadi ilişkinin, değişim-değerinin doğrudan doğruya ortaya çıktığı bir maddi temel oluşturur"(Marx, 1993b, s.42). "Değişim-değeri kişiler arasında bir ilişkidir, ama bu ilişkinin nesnelere örüntüsü içinde gizlenen bir ilişki olduğunu da belirtmemiz gerekir... Bu üretim ilişkisinin bir nesne biçiminde bürünmesini, bizim onu olağan ve kendiliğinden olma bir şey saymamızı sağlayan, ancak günlük yaşamın alışkanlıklarıdır." (Marx, 1993b, s.49).

. Kullanım-değeri, değişim-değerinin maddi temelini oluştururken bu ilişki kapitalist sistemde tersine dönmüş, metalar kullanım-değerleri olarak gerçekleşebilmek için, değişim-değeri olarak gerçekleşmek zorunda kalmışlardır. Değişim-değeri, kullanım-değerinin önüne geçmiştir.²⁰

"Doğrudan doğruya değiş-tokuş, değişim sürecinin ilkel biçimi olarak, metaların para biçimine girmelerinden çok, kullanım-değerlerinin, meta biçimine girmelerini temsil eder... Kullanım-değerinin, kullanım-değeri olmaktan çıkarak, değişim-değeri, meta olması onun tüketimi için talep edildiği ölçüyü aşmış olmasındadır." (Marx, 1993b, s. 65).

Kullanım-değeri çerçevesinde belirlenen ürün, artı-ürünü üretme mekanizmasını önler, ancak değişim-değeri çerçevesinde şekillenen ürün Marx için artı-ürün ve dolayısıyla artı-emek üretmeye meyillidir.

"Ürünlerin değişim-değerinin değil, kullanım-değerinin egemen olduğu toplumun herhangi bir belli ekonomik oluşumunda, artı-emek, az ya da çok olabilen belirli gereksinimler grubu ile sınırlı olur ve üretimin kendi niteliğinden, artı-emeğe karşı sınırsız bir açlık doğmaz." (Marx, 1997a, s.232).

²⁰ "Değişim-değeri ancak kullanım-değerinin faili olarak oluşabilirdi, fakat silahlarıyla sağladığı zafer kendi özerk hakimiyetinin koşullarını yaratmıştı. Değişim-değeri insanın kullandığı her şeyi seferber ederek ve insani tatmin üzerinde tekel oluşturarak sonunda kullanımı yönlendirdi. Değişim süreci bütün olası kullanımlarla özdeşleşmiş ve onları kendi insafına mahkum etmişti. Değişim-değeri kullanım-değerinin paralı askeriye sonunda savaşı kendi çıkarı için yürütür hale gelir" (Debord, 1996, s.29).

Marx'a göre toplumda üreticiyle ürün arasındaki ilişki bir dış ilişkidir ve ürünün özneye dönüşü, onun öteki bireylerle ilişkilerine bağlıdır. Değişim-değeri yaratan ilişkiler²¹ ürünün özneye dönüşünü kolaylaştıran ve hızlandıran ilişkilerdir. Bu ilişkiler üreticinin nesne-leşmesi sürecini yaratır.

"...bir bireyin emeğini öteki üreticilerin emeklerine bağlayan ilişkiler, üreticilere, aslında olduğu gibi, çalışan bireyler arasında doğrudan sosyal bir ilişki olarak değil, tersine, kişiler arasında maddi ilişkiler ve şeyler arasında sosyal ilişkiler olarak görünür. Ancak değişimleri sayesinde ki emeğin ürünleri, yararlanılan nesnelere olarak, değişik varoluş biçimlerinden ayrı olarak bir tek biçim sosyal statüde değer alırlar." (Marx, 1997a, s.83).

Ürünlerin değişim-değerlerinin egemen olduğu bir toplumda nesnelere önemi artar. Nesnelere değerinin artması Marx için, insanların değerinin düşmesini ifade eder. Bunu da bir aldanma olarak değerlendirir.

"Bir üretimin sosyal ilişkisinin, bireylerin dışında mevcut olan bir nesne biçiminde ortaya çıkmasını ve bu bireylerin sosyal hayatlarının üretimi süreci içinde aralarında kurdukları belirli ilişkilerin, bir nesnenin özgün nitelikleri gibi görünmesi olgusudur ki... gerçeğin ta kendisi olan bu aldanmadır." (Marx, 1993b, s.64).

Görüldüğü gibi değişim-değeri kapitalist sisteme özgü yabancılaşmanın zeminlerinden birini teşkil etmektedir. Marx bu zemini tespit ettikten sonra 'Mübadelenin Şeyleşmesi' kavramını irdeler.

Marx'a göre, üretim²² sosyal ilişkilerin yeniden-üretimidir. Sosyal gelişimin belli bir aşamasındaki sosyal bireylerin yaptığı üretimdir. Üretim yalnızca nesneyi değil, aynı zamanda tüketim tarzını da üretmektedir. Dolayısıyla üretim tüketicuyu de

²¹ "Değişim-değerinin egemen olduğu bir toplumda sermayenin emekle, eşitsiz ilişkisinin gerçek sosyal temelleri gizlenmiştir. Modern kapitalizmin sosyal dünyası, emek ürünlerinin görünüşte bağımsızlık kazandığı üreticilerin nesnelere yönetmesi yerine, nesnelere üreticileri yönetmeye başladığı, dolayısıyla üretimle uğraşanların büyüdüğü bir dünyada yaşadığı kendi ilişkilerinin onlara şeylerin özellikleri olarak, üretimin maddi unsurlarının özellikleri olarak görüldüğü çarpık bir dünyadır" (Swingewood, 1998, s.93).

²² "Marx'a göre üretim yalnızca bir meta olarak insanı meta-insanı, meta rolünde insanı yaratmakla kalmaz; fiziksel ve manevi bakımdan insanlıktan uzaklaştırılmış, insani yeteneklerini yitirmiş bir

yaratmaktadır. Yeni üretici güçler sağlamak için insanlar, kendi üretim biçimlerini değiştirirler. Bunun için de bütün sosyal ilişkilerini değiştirirler. Burada Marx'ın üretimi ve dağıtımını nasıl ele aldığı önem kazanıyor.

"Üretimde kişi nesnelleşir ve kişide de eşya öznelleşir; ...Dağıtım, bireyin payına düşen ürün oranını belirler; değişim ise her bireyin kendisine dağıtım tarafından ayrılan pay olarak üzerinde hak iddia ettiği ürünleri belirler... Dağıtımda, egemen genel belirleme biçimi olarak üretim ile tüketim arasında aracılık görevini yerine getiren toplumdur; değişimde, birinden ötekine geçişi, bireyin kesin olmayan belirlemesi sağlar... Üretimi genel doğa yasaları belirler; dağıtımını bağlı bulunduğu sosyal ortam belirler." (Marx, 1993b, s.226).

Belirli bir üretim, belirli bir tüketimi, bölüşümü, mübadeleyi, belirli birtakım ilişkileri belirler. Üretimin kendisinin de öbür ögeler tarafından belirlendiğini Marx inkar etmez.²³ Kapitalist üretimde meta bir yanda doğal bir ürün, öbür yanda ise mübadele değeri olarak belirir. Bu durum metanın mübadele-değerinin metadan ayrı bir maddi varlığa kavuştuğunu gösterir.²⁴ Bu kavuşmanın simgesi de paradır.

"Metanın kendisinden kopmuş ve onun yanı sıra kendi başına bir meta olarak varolan mübadele-değeri ise paradır. Parada, metanın bir mübadele-değeri olarak sahip bulunduğu tüm özellikler, metanın kendisinden farklı bir nesne halinde, onun varoluşundan bağımsız bir sosyal varoluş biçimiyle ortaya çıkar." (Marx, 1979, s.211).

Mübadele süreci, ürünün²⁵ mübadele-değerine dönüşmesine yol açar. Bu durum Marx'a göre, işbölümünün giderek sosyalleşmesine paralel olarak artar. Üretimin sosyallik niteliği arttığı ölçüde, paranın gücü de artar. Mübadele ilişkisi üreticinin dışında ondan bağımsız bir güç haline gelir. Para artık araç değil, amaç olmuştur.

"Paranın tam özgüllüğüyle kavranmasını zorlaştıran şey, sosyal bir ilişkinin,

varlık olarak bu rolü oynamak üzere yaratır onu. Ürünü, kendi bilincinde ve kendi kendine etkin olan metadır...meta insandır" (Tolan, 1981, s.155).

²³ Marx bu itirafı *Grundrisse*'de 166. sayfada yapar (1979).

²⁴ *Grundrisse* s.211 (1979)

²⁵ "Ürün kişinin gereksinimini doğrudan karşılayan bir nesne olmaktan çıkmakta, sosyal bir güce dönüşmekte adeta öznelleşmektedir. Üretenin kendisi, emeği üzerinde iradesi olan bir özne olmaktan çıkmakta ürettiği ise karşısına gizemli güçleri olan bir özne olarak dikilmektedir" (Sunat, 1996, s.70).

bireyler arasındaki belli bir münasebetin burada onların dışında, salt maddi bir nesne, bir metal, bir taş parçası, aynen bu haliyle doğada bulunan, doğadaki varoluşundan artık biçimsel belirlemesiyle bile ayırdedilmeyen bir şey olarak ortaya çıkmasıdır" (Marx, 1979, s.269). "Para her şeyin evrensel, kendinde oluşmuş değeridir. Bu yüzden de tüm dünyayı, hem insan dünyasını hem doğayı, özgül değerinden yoksunlaştırır. Para, insanın işinin ve insanın varoluşunun yabancılaşmış özüdür, ve bu yabancılaşmış öz insana hükmeder ve insan da ona tapar." (Marx, 1997d, s.48).

Kapitalist sistemde bireyin sosyal varlığını belirleyen emeği değil, Marx'ın ifadesiyle emeğin piyasada çevrileceği paradır.²⁶ Bu, emeğin ve onu harcayarak yaşayan bireyin kendisine tamamen yabancı bir güce boyun eğmesi olarak gözüktür. Boyun eğiş bireyi pasifleştirir; sosyal ilişkilerin kendisinden kaynaklandığını unutturur; yarattığı sosyal ilişkilerin kendisinden kaynaklandığını unuttuğu gibi, bunları değiştirebileceğini de göremez. Birey sosyal gücünü ve toplumla olan bağını cebinde taşır.

"Mübadele değerinde, kişiler arasındaki sosyal ilişki, nesnelere arasındaki sosyal ilişkiye dönüşür; kişisel güç, kişinin sahip olduğu nesnenin gücüne dönüşür. Birey sosyal güce bir nesne biçiminde sahiptir. Nesne bu sosyal güçten soyutlanınca, sosyal gücün bu kez, kişiler üzerinde kullanılmak üzere kişilerin eline verilmesi zorunludur." (Marx, 1979, s.230).

Piyasa sisteminde bireylerin karşılıklı mücadeleleri onların üstünde duran, yabancı bir sosyal gücü üretir. Dolaşım sosyal ilişkinin bireylerden bağımsız bir şey olarak gözüktüğü ilk biçimdir. Mübadele süreci şeyleşmenin kendisini bariz bir şekilde su yüzüne çıkarır. Mübadele-değeri kişilerin üretici faaliyetleri arasındaki ilişkiden başka bir şey olamazken para 'mübadelelerin şeyleşmesi'²⁷ni ifade eder. Dolayısıyla üretim süreci, tüketim süreci, dolaşım süreci ve bölüşüm süreci kapitalist sistemde yabancılaşmanın değişik uğraklarıdır. Kapitalist üretim zinciri

²⁶ "İnsan üretimin her türlüünü pazar için gerçekleştirirken, ister istemez kendisini de pazarlık bir mal, almır satılır bir şey, değişim-değerine sahip olsun diye kendi dışından konulmuş ölçütler uyarınca biçimlendirilen, dolayısıyla belirlenmişlik boyutundan ibaret varlık, kısacası bir nesne olarak üretmiş olacaktır" (Cangızbay, 1996, s.117).

²⁷ Marx bu kavramı *Grundrisse*'de 235. sayfada kullanmaktadır (1979).

yabancılaşmanın maddi temelidir. Bu temel kapitalist sisteme özgü yabancılaşmayı üretir.

Tolan'a göre “Marx Kapitalde, kapitalist toplumda değişim-değerinin kullanım-değeri üzerindeki egemenliğini ve parasal ilişkilerin yüceltilmesi yoluyla insani ilişkilerin ve kullanımdan doğan yararın yok olması olgusunu ‘*meta fetişizmi*’ olarak nitелеmektedir.” (Tolan, 1981, s.54). Yabancılaşma kavramı kapitalde yerini meta fetişizmine bırakmaktadır. Swingewood'a göre ise “Marx meta fetişizminden bahsettiği zaman, insan öznelerin artık emek nesnelere kendilerine ait olarak denetlemediği bir süreci anlatmaktadır. İşçi, yalnızca ekonomik sistemin gerekliliklerini karşılamak için vardır; maddi zenginlik işçinin gelişmesi için duyduğu ihtiyaçları karşılamak için varolmaz. Sosyal üretim-süreci fiilen topluluk ihtiyacını yadsırken, işbirliği ortadan kalkar ve onun yerini zorlama alır. İnsan ilişkileri, insanın denetimi ve bilinçli faaliyetinden bağımsız bir maddi karaktere bürünerek atomlaşmış hale gelir. Bu süreç, özellikle ürünlerin metalar biçimini almasıyla ifade edilmektedir” (Swingewood, 1998, s.93).

Kapitalist meta üretiminin dünyası, karşılıklı olarak özgür biçimde yapılmış sözleşmelerle bağlı olan bir eşitler dünyası gibi görünür. İşçi sermayenin bir parçası olduğunu algılayamaz. Swingewood daha sonra şöyle yazar: “Sermaye ile emek arasındaki karşılıklı değişim, yanıltıcı bir şekilde eşdeğerler arasındaki özgür bir değişim (ücrete karşı emek) görünümünü alır ve sosyal ilişkilerin mistifikasyonu da tam bu noktada gerçekleşir. İşçi sanki... ‘*adil bir işgünü*’nün karşılığında adil bir kazanç alıyormuş gibi hareket eder.” (Swingewood, 1998, s.95). Dolayısıyla bu durumu Marx, sınıfsal ilişkilerin çarpıtılması/maskelenmesi olarak değerlendirir. İnsanı sadece nesnelere yönetmemekte, yaratılan sosyal ve siyasal durumlar da-insan

bunu bilmesede de-onu, köle durumuna getirmektedir.

Tolan yabancılaşmanın sonucunu şöyle ifade eder: "Artık doğanın efendisi olduğunu sanan yabancılaşmış insan, gerçekte şeylerin ve koşulların kölesi, aynı zamanda kendi öz gücünün donmuş ve katılaşmış bir ifadesi olan bir evrenin güçsüz ve zavallı bir çarkı olmuştur" (Tolan, 1981, s.149).

2.4. Yabancılaşmış Emek ve Mülkiyet

Marx'a göre sermaye belli bir sosyal üretim ilişkisini ifade etmektedir. Sermaye toplumun belli bir kesiminin tekeline aldığı üretim araçlarıdır. Sermaye emeği ve onun ürünlerini yönetir. Kapitalist kendi insanal nitelikleri yüzünden değil, sermaye sahibi olduğu ölçüde bu gücü elinde tutar. Sermayenin bu egemenliği emeğin yabancılaşması zeminini hazırlar. İşçinin emek-gücünün sermayenin mülkiyetinde olması ürünün işçiye dışsallaşmasını sağlar. Ürün kişiselleşmiş bir nitelik kazanır.

"Emeğin ve emek ürününün kendisine ilişkin olduğu, emeğin kendi hizmetinde bulunduğu, ve emek ürününün kendi kullanımına yaradığı yabancı varlık, insanın kendisinden başkası olamaz. Eğer emek ürünü işçiye ilişkin değilse, eğer bu ürün işçi karşısında yabancı bir erk ise, bu ancak o ürün, işçi dışında bir başka insana ilişkin olduğu için olanaklıdır"(Marx, 1993a, s.149). Bu olanaktan hareketle Marx sermayeyi şöyle çözümler: "Sermaye gerek emekte, gerekse emek ürününde, yalıtık emeğin ve dolayısıyla yalıtık işçinin mülkiyetinin olumsuzlanmasını temsil eder. Sermaye emeğin, toplumsal emeğin varoluş biçimidir, emeğin gerek nesne gerekse özne olarak bütünleşmesidir; ama bu sosyal varlık, kendisini oluşturan gerçek ögelerin karşısında, onlardan bağımsız bir varlık, onların yanısıra ortaya çıkan tikel

bir varlık olarak gözükür. Sermaye böylece yabancı emeğin egemen öznesi ve malikidir"(Marx, 1979, s.517).

Sermayenin²⁸ özne olduğu sosyal formasyonda Marx'a göre, bireyin öteki bireylerle ilişkisi yabancılaşmış bir formatta gerçekleşir. Bu yabancılaşma,²⁹ emek ile sermaye arasında kendini en yoğun biçimde gösterir. İşçinin kendi emeği ile olan ilişkisi sermayenin egemenliğine girmiştir. Bu da mülkiyet ilişkisinin yansımasıyla gerçekleşmektedir.

"Özel mülkiyet, yabancılaşmış emeğin, işçinin doğa ve kendi kendisi ile dışsal ilişkisinin ürünü, sonucu zorunlu vargıdır. Öyleyse özel mülkiyet, yabancılaşmış emek yani yabancılaşmış insan, yabancı kılınmış insan, yabancı kılınmış emek, yabancı kılınmış yaşam, yabancı kılınmış insan kavramının çözümlenmesinden çıkar... yabancılaşma kendini ancak özel mülkiyetin gelişmesinin doruk noktasında yeniden gösterir." (Marx, 1993a ,s.150).

Marx'a göre artı-emek, karşılığı ödenmemiş emektir.³⁰ Sermayenin egemenliğini sağlayan mülkiyet rejimi içinde sermaye hem emek üzerinde hem de karşılığı ödenmemiş emek üzerinde egemendir. Üretim araçlarının mülkiyetinin sosyalleşmemesi, karşılığı ödenmemiş emek sömürsünü doğurur ve yaygınlaşmasını sağlar. Artı-değer sömürsünü, değişen sermayenin emek-gücü çerçevesinde analiz eden Marx, yabancılaşmış emek kavramına ulaşır. Yabancılaşmış emek bir anlamda insanın kendi türsel varlığının ortadan kalkmasına tekabül eder.

"Yabancılaşmış emek doğayı, kendi kendini, kendi öz etkin işlevini, kendi yaşamsal etkinliğini insana yabancılaştırır... İnsandan kendi üretim nesnesini çekip alırken, ondan türsel yaşamını, onun gerçek türsel nesnelliğini de koparıp alır ve insanın

²⁸ "Marx'a göre sermaye bir nesne olmayıp, sosyal bir üretim ilişkisidir ve tarihsel olarak belirli bir sosyal yapıya bağlıdır. Üretim araçlarının toplumda belli bir sınıfın özel mülkiyetinde olması, bu araçları sermaye haline dönüştürmektedir. Dolayısıyla sermaye bu sınıfsal ilişkinin nesneleştirilmesinden ibarettir" (Sezgin, 1989, s.73).

²⁹ "Marx kendi yabancılaşma kavramını erken dönem yazılarında amacı modern toplumun pek çok kötülüğü ile irrasyonelliğini açıklamak ve birbiriyle ilişkilendirmek olan geniş kapsamlı bir düşünce olarak irdelemiştir."(Lukes, 1998, s.111).

³⁰ Bu *Kapital-1*'de 507. sayfada belirtilmektedir (1997a).

hayvan karşısında sahip bulunduğu üstünlüğü, örgensel olmayan bedeninin, doğanın elinden alınması elverişsizliğine dönüştürür.” (Marx, 1993a, s.146-147).

Kapitalist üretim tarzı, Marx'a göre mülkiyet ile emeğin birbirinden ayrılmasına dayanır. 'Artı-değer'in sermayeye ait olması, işçinin kendi emeğinin türününün, işçinin kendi mülkü haline gelmemesi demektir. Yabancılaşmış emek böylece sermayeye ait bir özellik kazanır. Marx için, bir yandan meta sahibinin, öte yandan emek-gücünden başka bir şeyi olmayan insanların üretilmesi, kapitalist sistemin mülkiyet temeli üzerine kurulmuştur.

*“Bireyin kendi emeği üzerindeki özel mülkiyeti aslında emek ile mülkiyetin birbirinden ayrılması ve dolayısıyla emeğin yabancı mülk yaratması ve mülkün yabancı emeğe hükmetmesi ile aynı anlama gelir”(Marx, 1979, s.264).
“Yabancılaşmış emek özel mülkiyetin dolaysız nedenidir.” (Marx, 1993a, s.151).*

Yabancılaşmış emek tüm yabancılaşma formlarını içermektedir. İnsanın kendine yabancılaşması, insanın insana yabancılaşması, insanın doğa karşısında yabancılaşması, kendi üretim etkinliğine yabancılaşması, kendi emek ürününe yabancılaşması ve dolayısıyla insanın kendi yaşamsal etkinliğine yabancılaşması Marx için, kapitalist ilişkilerin yansıması sonucu gerçekleşmektedir.³¹ Bu gerçekleşme sadece işçi için değil, işçi-olmayan için de geçerlidir.

“İşçide yoksunlaşma, yabancılaşma etkinliği olarak görülen şeyin, işçi olmayanda yoksunlaşma yabancılaşma durumu olarak görüldüğüne dikkat etmek gerekir.” (Marx, 1993a, s.153).

Marx, insanlık tarihinde her zaman varolmuş olan emeğin yabancılaşması olayının kapitalist toplumda en uç noktasına ulaştığını ve işçi sınıfının diğer

³¹ "Felsefi olarak Marx, yabancılaşma derken , insanları kendilerinden, birbirlerinden ve dünyadan yabancılaştıran bir nesnelleşme sürecini kastetmektedir. Sosyolojik olarak ilkin, yabancılaşma işi ve ürünleriyle olan özdeşleşiminin yitimidir-yani emeğin cisimleşmesi olan bu unsurlar kendisinin üstüne çıkarılmaktadır; ikincisi, yabancılaşma insanların, siyasal ekonominin zorlamaları sonucu doğal

sınıflardan daha fazla yabancılaşmış olduğunu vurgular.

Yabancılaşma konusunu Swingewood daha da ilerletir ve şöyle yazar: "Proletarya, kapitalist toplumdaki en yabancılaşmış sosyal sınıf olarak, yabancılaşmış emeğin kaynağı olan özel mülkiyet temelinde varolur. Bu nedendir ki Marx, işçi sınıfının evrensel bir sınıf olduğunu saptamıştır... Yaşamları dışsal olarak kar elde etmenin gerekliliklerinin egemenliğinde olan kapitalistlerden, yaratıcı yeteneklerini en yüksek teklif verene satan yazarlara ve sanatçılara kadar bütün toplum yabancılaşmış durumdadır." (Swingewood, 1998, s.89).

Yabancılaşma, insanın potansiyel güçlerinin reddine, öznenin insani inkarına ve insani bir sosyal gerçekliğin imkansızlığına denk düşmektedir. Yabancılaşmış insan kendi etkinliğini ve kendi varlığını pasif olarak değerlendirir. Meta durumuna indirgenmiş insan, zihinsel ve fiziksel bakımdan insani yeteneklerinden yoksun kılınmıştır. Çünkü insan, kendine ait olanı dışsallaştırmakta ve ona kendi üzerinde belirleyicilik özelliği katmaktadır.

İnsan kendi yarattıklarından öylesine kopmuştur ki, kendi emeğinin ürünlerini ve bu ürünlerin kendi emeğinden kaynaklandığını bilemez (mistifikasyon). Üstelik kendi emeğinin ürünlerini kendinde bir güç olarak algılar. Onları kendinden bağımsız bir güç, bir değer olarak görür (fetişleştirme). Bu ikisinden (mistifikasyon ve fetişizm) hareketle de tüm sosyal dünyayı kendisinden bağımsız, değiştirilemez bir sosyal gerçeklik olarak algılar (reifikasyon). Tüm bunlar insan doğasının çarpıtılmasının değişik düzlemleridir. Yabancılaşmış emeğin gerçekleşmesine hizmet eder. Yabancılaşmış emek böylelikle insanın tüm sosyal özelliklerini ortadan

olmayan bir sosyal ilişkiler biçiminde birbirleriyle karşı karşıya getirilmesidir... Yabancılaşma özel mülkiyet sistemiyle karşılıklı bir nedensel ilişki içindedir" (Runciman, 1986, s.36).

kaldırır.³²

2.5. Praxis ve Özgürleşme

Marx teori ile pratiğin birlikteliğini savunmuştur. Düşünce ya da kuram eylemin/pratiğin sonucudur. Düşünce ya da kuram eylemden doğar. Eylem tarafından geliştirilir ve dönüştürülür. Gerçeklik ile ideal arasındaki birlik bu praxis sayesinde oluşturulur. Marx bunu *Alman ideolojisi*'ndeki 8. tezle açığa vurmaktadır.

"Her sosyal yaşam özünde pratiktir. Teoriyi gizemciliğe götüren bütün giz'ler, ussal çözümlerini insan pratiğinde ve bu pratiğin kavranmasında bulur." (Marx, 1992a, s. 22).

Bu pratiğin kavranması maddi koşulların mevcut olduğu ya da gelişmekte bulunduğu yerde ortaya çıkar. Çünkü Marx'a göre, insan kendi önüne ancak çözüme bağlayacağı sorunları koyar.³³ Kapitalist üretim ilişkileri ve üretici güçleri, kapitalist topluma özgü çelişkileri, çözüme bağlayacak olan maddi koşulları yaratır.³⁴

"...devrimler pasif bir ögeye, maddi bir temele gereksinim duyuyor. Teori bir halk içinde ancak onun gereksinmelerinin gerçekleştirilmesi olduğu ölçüde gerçekleşiyor." (Marx, 1997e, s.202).

Marx'a göre bu gerçekleşmenin öncülleri bireylerdir. Bireylerin hem hazır buldukları hem de kendi eylemleriyle yarattıkları sosyal gerçeklikte özne olmalarıdır.³⁵ Özne olduklarının bilincine varmalarıdır.³⁶ Ancak kapitalist sistem bireylere bu bilinci vermez, tersine onu sosyal yaşama yabancılaştırır.

³² Bu sürecin açıklanması için bakınız: N. Geras, 1979, s.284-305

³³ Marx bunu *Ekonomik Politika'nın Eleştirisi'ne Katkı*'da 24. sayfada belirtmektedir (1993b).

³⁴ Bu kapitalizmin kendi iç çelişkisinin devrim için yeterli olacağı anlamına gelecek şekilde yorumlanmamalıdır.

³⁵ "Özne toplumdandır, yani bizzat toplum içinde yer alan mücadeleden başka bir yerde ortaya çıkamaz. Öznenin olası varoluşu, tarihin iktisadi temelinin ürünü ve üreticisi olarak ortaya çıkan sınıf mücadelelerinin sonuçlarına bağlıdır." (Debord, 1996, s.31).

³⁶ "İnsanın kendi varlığındaki öznellik dozunu en yüksek noktaya çıkardığı an ise, tarih ürettiği andır veya insan tarih üretirken, kendi kendisini de bir özne olarak yeniden üretir." (Cangızbay, 1996, s.118).

"...görünüşte bireyler burjuvazinin egemenliği altında öncekinden daha özgürdürler, çünkü onların varlık koşulları onlar için tesadüfidir; gerçekte ise kuşkusuz, daha az özgürdürler, çünkü nesnel bir güce daha fazla bağımlı durumdadırlar" (Marx, 1992a, s. 93). *"İnsanların sosyal tarihi, onlar bunun bilincinde olmasalar da kendi bireysel girişimlerinin tarihinden başka bir şey değildir."* (Marx, 1992b, s. 165).

Kapitalist sosyal gerçeklik Marx'a göre uzlaşmaz sınıf karşıtlığı üzerine kurulmuştur. Ezilen sınıfın varlığı yeni bir toplumun yaratılmasını sağlar. Ezilen sınıf bu durumu ortadan kaldırdığı takdirde özgür olur.

—“ Bir sosyal sınıfın par excellence (en üstün derecede) kurtarıcı sosyal sınıf olması için, tersine başka sınıfın, elbette boyunduruk altına alan sınıf olması gerekir.” (Marx, 1997e, s.204). Rosa Lüksemburg'a göre, özgürlük başka bir sınıfın özgürlüğü pahasına gerçekleştirilir. Dolayısıyla özgürlük, özgür olmayanın problemidir.³⁷

Marx'a göre bireyler (işçiler) başka bir sınıfa karşı ortak bir savaşım yürütmek zorunda oldukça bir sınıf oluştururlar. Ekonomik koşulların halk yığınlarını işçi haline getirmesi ortak çıkarları beraberinde doğurur.³⁸ Bu durum kendiliğinden bir sınıf oluşturur. İşçilerin sınıf mücadelesi³⁹ ve bu mücadeleden hareketle yeni bir toplum kurma praxisleri, kendisi için bir sınıfı, sınıf bilincini yaratır. Bir sınıfın başka bir sınıfa karşı yaptığı mücadele politik bir savaştır. Bu politik devrim sınıfsız toplumda ortadan kalkacaktır. Ancak sosyal evrimler varolacaktır.⁴⁰ Proletaryanın yapacağı politik devrim⁴¹ yabancılaşmanın ortadan

³⁷ Cangızbay, 1996, s.52

³⁸ "Postkapitalist paradigma günümüz toplumunda, geleneksel el işçilerinin ve bu tür emek-güçüne dayanan sektörlerin ekonominin geneli içindeki ağırlıklarının giderek azalmakta olduğunu tespit etmekte ve bu veri üzerinden de Marxizmin teorik açıdan çöküşünü ilan etmektedir." (Belek, 1997, s. 222).

³⁹ Marx işçi sınıfının tarihsel misyonu yüklenebilmesini, kendiliğinden sınıftan kendisi için sınıf durumuna geçmesi koşuluna bağlamıştır. İşçi sınıfı, bütünü kapsamaya yönelik görevine ancak parçacı hale gelmek koşuluyla yönelebilecektir" (Cangızbay, 1987, 34).

⁴⁰ Sosyal evrimlerden *Kapital-1'* de 159. sayfada bahsedilmektedir (1997a).

⁴¹ "Giddens, proletaryanın tarihsel olarak ilerici bir role sahip olduğu tek anı, feodalizmin çöktüğü ve köylülüğün çözüldüğü dönemle sınırlar. Gorz, işçi sınıfının artık üretici güçlerinin gelişiminden çıkarı

kalkmasını da beraberinde getirecektir. Bu yeni toplum mülksüzleştirilenlerin mülksüzleştirilmesi temeli üzerine kurulacaktır.⁴² Marx burjuva sınıfının yaptığı devrimi de politik devrim olarak nitelendirmiştir⁴³ ve bu devrime ayrı bir önem vermiştir.

"Politik özgürleşme başlı başına büyük bir ilerlemedir, genel olarak insani özgürleşmenin son biçimi olmasa da, bugüne kadarki dünya düzeni içinde insani özgürleşmenin son biçimidir." (Marx, 1997d, s.20). *"Politik özgürleşme insanın bir taraftan sivil toplum üyeliğine, egoist, bağımsız bireye, diğer taraftan da, yurttaş, tüzel kişiye indirgenmesidir."* (Marx, 1997d, s.41).

Burjuvazinin yaptığı politik devrime önem vermekle birlikte Marx yabancılaşmanın kaldırılması için bu devrimi yeterli görmez. Üstelik bu devrim yeni yabancılaşma alanları⁴⁴ üretmiştir. Kapitalist sistemde ürünlerin mübadelesi ve bunun şeyeleşmesi sonucu kişiler arasındaki sosyal ilişki, nesnelere arasındaki sosyal ilişkiye dönüşmüştür. Dolayısıyla bireyin sosyal gücü nesnenin sosyal gücü ile doğru orantılı olarak gerçekleşmek zorunda kalmıştır. Burada Marx'ın tabiriyle '*nesnelere bağımlılığa dayalı kişisel bağımsızlık*'⁴⁵ formu gerçekleşir. Özgürlük aslında bireylerden değil nesnelere kaynaklanır. Bireylerden kaynaklanan özgürlüğü ise Marx şöyle betimler:

"Tüm bireylerin her alanda gelişmesine dayalı özgür bireysellik ve bireylerin kendi ortak sosyal üretkenliklerini kendi sosyal zenginlikleri olarak kendilerine tabi kılmaları son aşamadır." (Marx, 1979, s.231).

olan ve onları daha ileriye götürecek bir sınıf olmaktan çıktığını ileri sürer. Laclau ve Mouffe, işçi sınıfının yapısal kusurlarından ötürü devrimci bir potansiyele sahip olamayacağı ve işçilerin sosyalizmden hiçbir temel çıkarımın bulunmadığı düşüncesini savunurlar." (Hoşgör, 1993, s.132).

⁴² "Mülksüzleştirilenlerin mülksüzleştirilmesi" tabiri *Kapital-1*'de 206. sayfada kullanılmış.

⁴³ "Burjuva toplumu" insanlığın hayvani tarihi olan feodaliteye son vererek, siyasi özgürleşmenin yolunu açmıştır. Bunu bireyi iki ayrı varlığa bölerek gerçekleştirmiştir. Bir yandan temel motivasyonu bireysel çıkarı olan, burjuva toplumun üyesi insan diğer yanda siyasi birey yani yurttaş" (İnsel, 1996, s.18).

⁴⁴ Kapitalist sisteme özgü yabancılaşma.

⁴⁵ Bu tabir *Grundrisse*'de 230. sayfada geçmektedir(1979).

Bu son aşama Marx'ın ütopyası olan komünizmdir. Özgür bireyselliğin gerçekleştiği, yabancılaşmanın kalktığı üretim tarzıdır. Kişisel bağımlılık ilişkileri ile birlikte şeyssel bağımlılık ilişkilerinin kaldırılmasıdır. İnsanın türsel varlığına kavuşmasıdır. Marx'ın; *"Emek ürünlerine meta olarak üretildikleri anda yapışverişen ve bu nedenle meta üretiminden ayrılması olanaksız olan"*⁴⁶ şeklinde betimlediği, *"sosyal üretim sürecinde şeylere verilen sosyal ekonomik niteliği, bu şeylerin maddi doğasından çıkan doğal bir niteliğe dönüşme hali"*⁴⁷ olarak tanımladığı fetişizmin sosyal çözülüşüdür. Bütün bu süreç teori ile eylemin birlikteliğinden, praxisten güç olarak gerçekleşecektir. Bu sürecin önündeki en önemli engel de yabancılaşmadır. Yabancılaşmayı yeniden-üreten, kapitalist sistemdir.

Marx, tasarladığı toplum modelinde insanın bireysel yaşamını ve türsel yaşamını, teori ve pratiğin birlikteliğinden hareketle birbirinden ayrı şeyler olarak düşünmemiş, bu birlikteliği praxisin gerçekleştirebileceğini vurgulamıştır. Bunun gerekliliğini de *Alman İdeolojisi'*ndeki 11. tezde belirtmektedir.

"Filozoflar dünyayı yalnızca değişik biçimlerde yorumladılar, sorun onu değiştirmektedir." (Marx, 1992a, s.22).

Değiştirilen sosyal gerçeklik Marx'a göre bireyin ulusal ve yerel sınırlarından kurtulmasını, bütün dünyada her alandaki üretimden faydalanmasını sağlar. Çünkü yeni üretici güçlerin elde edilmesiyle, insanlar üretim biçimlerini ve üretim biçimlerinin zorunlu ilişkilerini ortadan kaldırır. Yeni bir özgürlük alanı yaratılır, insani özgürleşme gerçekleştirilir. Marx insani özgürleşmeyi de şu şekilde açıklamıştır:

"Gerçek bireysel insan, ne zaman soyut yurttaşı kendinde yeniden-soğurup, bireysel insan olarak, günlük yaşamında, özel işinde ve özel durumunda türsel-varlık olursa, ne zaman insan kendi güçlerini sosyal güçler olarak tanır ve örgütler ve böylece"

⁴⁶ Bu betimleme *Kapital-1'*de 83. sayfada yapılmaktadır (1997a).

⁴⁷ Bu tanımlama *Kapital-2'*de 205. sayfada yapılmaktadır (1997b).

sosyal gücü kendisinden politik güç biçiminde ayırmazsa, işte ancak o zaman insani özgürleşme tamamlanmış demektir." (Marx, 1997d, s. 41-42).

Marx için özgürleşme problemi tek tek bireylerin özgürleşmesi sorunu değil, sosyal özgürleşmeye paralel gelişen bütün bireylerin özgürlüğü problemidir. Bu anlamda işçi sınıfının paxisini tüm sınıfların özgürlüğü için gerekli ve zorunlu görür.

Marx, kapitalist sistemin çelişkili bir yapısı olduğunu, bu yapının sistemin değişmesini zorunlu kıldığını vurgular. Proletaryanın bilinci bu çelişki sayesinde vuku bulacaktır.⁴⁸ Bu noktada Balibar şu koşulu vurgular: "Ancak proletaryanın devrimci pratiği (praxisi), var olan toplumu ortadan kaldıran gerçek hareket ile çakışmak zorundadır." (Balibar, 1996, s.34). Benhabib ise bu konuda şöyle yazar:

"Kapitalizm, insanlar arası ilişkileri pazar yerinde nesnel ilişkiler indirgendiğinden, burjuvazinin sınıf bilinci pazar sürecinin nesnel koşulları karşısında kendi çaresizliğini ifade etmekten öteye gidemez. Oysa proletarya kendi emek-gücünü meta olarak alıp satmak zorunda olduğu için, sosyal nesnelliği kendi hayatında daha açık bir şekilde hisseder. Üretim sürecine katıldığı için de emeğiyle sosyal dünyayı oluşturduğunun bilincine varabilir. Fabrikalarda modern teknolojinin gereksinmelerine göre örgütlenmiş proletarya, üretimin bireyci bir süreç olmadığını, insanların kollektif eylem ve çabalarından doğan bir süreç olduğunu farkına varabilir. Kendi özgürsüzlüğünü günü gününe yaşayan proletarya, bu nesnelliği daha somut bir biçimde kavrayabilir ve kendisini bir sınıf olarak görebildiği anda, sosyal nesnelliği oluşturan kollektif eylemi kavrar. Proletarya sınıf bilincine vardığında, sosyal nesnelliğin kollektif bir öznenin çabaları sonucu oluşan bir dolaylamalar bütünü olduğunun bilincine de varacaktır." (Benhabib, 1977, s.38).

Marx'ın temel kaygısı insanı şey haline getiren ve şeylerin belirleyiciliği esasında özneliğini yitiren yabancılaşmış bireyin kurtuluşudur. Yabancılaşmayı sağlayan kapitalist üretim biçimi olduğu için kurtuluş, bu üretim biçiminin kaldırılması ve üretimin sosyalleşmesi çerçevesinde şekillenecektir. Böylece de

⁴⁸ "Proletarya bilincinin diyalektik bir karakter taşıması onun tarihsel diyalektiğin bağrında gelişen bir ürün olmasıdır; kısacası bu bilinç tarihsel zorunluluğun ifadesinden başka bir şey değildir. Bilincini pratiğe dönüştürdüğünde, bu bilinç tarihsel diyalektiğin bunalma ittiği şeyleri hayata kavuşturabilir; ama pratikte tarihin gidişini hiçbir zaman görmezlikten gelemez, kendi isteği ve bilgisi olmayan şeyleri tarihe kabul ettirmez. Çünkü proletaryanın kendisi tarihsel gelişmenin bilinçli duruma gelen çelişkisinden başka bir şey değildir." (Lucacs, 1998, s.283).

nihai amacı nesne üretimi değil, bütün yönleriyle gelişmiş ve kendini bulmuş bir insan olan yeni bir sosyal insan yaratılacaktır. Castoriadis praxisi şöyle bir bağlamda görür:

"Marx, insanların içinde yaşadıkları topluma karşı çıkışlarında kaba bir olgu ya da bir yazgısallıktan başka bir şeyin gelecek olan toplumun dilinin ilk mırıltılarının görülmesini istedi. Toplumun gerçek durumları tarafından o toplumla mücadeleye doğru sürüklendiği insanların özerk eylemi tarafından dönüştürülmesini hedefledi ve bu dönüşümü kör bir patlama olarak değil, devrimci bir praxis olarak kendisi konusunda da, basiretli kalmayı bilen ve yeni bir 'ideolojiye' yabancılaşmayan bilinçli bir etkinlik olarak gördü." (Castoriadis, 1997, s.109).

Marx, sömürü ile birlikte tahakkümün ortadan kalktığı, insanların eşit ve özgür olduğu bir toplumu ve onun nasıl kurulacağını araştırmış bir düşündürüdür. Marx'ın yabancılaşma ve praxis kavramları da özgürsüzlüğü oluşturan ve onun ortadan kaldırılmasıyla insanın kurtuluşunu getirecek olan faktörleri içerir. Bu anlamda Marx, bir özgürleşme etiği oluşturmuştur.

3. MARCUSE'DE PRAXIS VE YABANCILAŞMA

Marcuse, Batı Uygarlığı içinde kazanılmış bulunan inanılmaz ölçülerdeki zenginlik ve refahın gittikçe daha insanca bir yaşamın kurulması için değil de, bunun önlenmesi için kullanıldığını belirtir. Batı Uygarlığını irdelerken Weber'in 'rasyonelleşme' kavramı⁴⁹ ile Freud'un 'baskı' kavramlarını kullanır.

Freud'a göre bireysel organizmanın oluşumu ve gelişimi iki temel içgüdü arasındaki mücadele tarafından belirlenir: Bunlar yaşam ve yıkım içgüdüleridir. İnsan yaşamsal gereksinimlerini anında ve bütünsel olarak doyumak ister. Uygarlık, ihtiyaçların karşılanmasından fedakarlık edildiği zaman gelişir. Uygarlığın gelişimi beraberinde baskıyı da artırır. Marcuse'de ise baskı yalnızca içgüdülerin bastırılması ya da saptırılması değil, egemenlerin istekleri doğrultusunda insanların pasifleştirilmesi sürecini ifade eden bir üst-baskı durumudur. Batı Uygarlığının verim arayışı saplantısının irrasyonelliğini göstermeye çalışır.⁵⁰ Marcuse için baskı sonsuz değildir. Tarihsel bir durumdur. Bu yüzden Marcuse baskıcı olmayan bir toplum arayışı içine girer. Bunun da bilim ile sağlanabileceğini savunur.

Marcuse ihtiyaçları ikiye ayırır. Gerçek ihtiyaçlar, biyolojik ihtiyaçlardır; yapay ihtiyaçlar ise bireyin baskı altında tutulması için belirli sosyal çıkarların ileri sürdüğü ihtiyaçlardır. Yapay ihtiyaçlar, bireyin dışında ondan bağımsız güçler tarafından belirlenir. Marcuse'ün amacı yapay ihtiyaçların ortadan kaldırılmasını içerir. Çünkü yapay ihtiyaçlar tek-boyutlu insanın varlık nedenidir.

⁴⁹ "Rasyonelleşme Max Weber tarafından modern devlet ve toplum yapısını incelemek üzere ortaya atılmış bir kavramdır. Weber rasyonelleşmeyi, sosyal dünyanın biçimsel olarak saptanmış, kesinleşmiş, genel homojen kurallar tarafından örgütlenmesi diye tanımlar. Rasyonelleşme süreci, insanların ortak hayatlarını biçimsel olarak saptanmış bir yoldan türetilen kural ve kanunlara göre düzenlenmelidir."(Benhabib, 1977, s.50). Sosyal eylem en yüksek verimi gerçekleştirecek biçimde örgütlenir.

⁵⁰ Bu rasyonelleşmeyi hem Batı kapitalizminde hem de Sovyet Sosyalizminde görür.

Yapay ihtiyaçların ortadan kaldırılması ‘büyük yadsıma’⁵¹ sayesinde gerçekleşir. Büyük yadsıma; varolan herşeyin reddidir. Tek-boyutluluğun tüm sınıflar için geçerli olduğu bir toplumda, büyük yadsıma, yabancılaşmanın ortadan kaldırılmasını, praxisin gerçekleşmesini içerir. Büyük yadsımayı gerçekleştirecek olanlar ise en umutsuzlardır. Çünkü Marcuse için umutsuzluğun kendisi bir güç haline gelecektir.⁵²

— 3.1. Rasyonel Akıl ve Teknolojik Ussallık

İleri kapitalist toplumda Marcuse’e göre, üretim cihazları/araçları toplumun ihtiyacı olan iş, yetenek ve davranışları belirlemekle kalmayıp, bireysel ihtiyaç ve istekleri de belirleyerek totaliter bir nitelik kazanır. Bireysel ve toplumsal ihtiyaçlar arasındaki karşıtlığı ortadan kaldırır. Teknoloji bir yandan toplumu kontrol etme ve manipülasyon etmeni olarak belirir, bir yandan da daha etkili ve daha doyurucu biçimler ve tarzlar kurmaya yarar.⁵³ Otomasyon içindeki teknik, üretimi ve dağıtımı önceden belirleyen bir sistem biçimine bürünmektedir. Rasyonel görünen bu durum aslında irrasyonelleşmiş birey ve toplum formunu yaratır. Doğaya egemen olma çabası olan teknoloji, beraberinde insana egemen olmayı da içerir.

“Nüfusun büyük çoğunluğunun bu toplum düzenini kabul etmesi ya da etmek zorunda kalışı, bu düzenin daha ussal veya daha geçerli olması demek değildir. Gerçek ve yapay bilinçle, gerçek ve geçici çıkar arasındaki ayrım hala anlamlıdır. Ancak bu ayrımı geçerli kılmak gerekir. Bu ayrım insanlara gösterilmeli ve yapay bilinçten gerçek bilinçe, geçici çıkarlardan gerçek çıkarlara yönelmeleri sağlanmalıdır. Bu da ancak, yaşam biçimlerini değiştirme, mutlak yadsıma, reddetme ihtiyacı içinde yaşamalarıyla başarılabilir. Kurulu düzen içindeki toplum, giderek artan bir ölçüde ‘mal teslim edebildiği’ ve bilimsel yoldan doğaya egemen olmayı, bilimsel yoldan insana egemen olma biçiminde kullanabildiği oranda, bu ihtiyacı ortadan kaldırmaya çalışır.”(Marcuse, 1968, s.19).

⁵¹ Marcuse bu kavramı *Tek Boyutlu İnsan*’da 101. sayfada kullanmaktadır (1968).

⁵² “Marcuse diyalektik mantıktan hareketle negatif (olumsuz) bir durumun, bütünlüğün kendisini pozitif (olumlu) bir duruma götüreceğini iddia ediyor.” (Held, 1980, s.228).

⁵³ Marcuse’ün üzerinde durduğu ileri kapitalist toplumun en tipik örneği olan Amerika’da izlenen büyük teknolojik gelişme, insana üretim gereçleri ve sosyal kontrol mekanizmaları karşısında belirli bir özgürlük payı kazandırmakta, buna karşılık insan varlığının tümünün şimdiye dek yaşanmamış bir biçimde yaygın ve derin bir baskı altına alınmasına neden olmaktadır (Tolan, 1981, s.161).

Teknoloji ve bilime sahip çıkan endüstriyel toplum, insan ve doğaya bir öncekinden daha fazla egemen olmak ve kaynaklarını bir öncekinden daha etkili biçimde kullanmak amacıyla. Bu amaç çerçevesinde bireyler üzerinde yapay bir bilinç ve geçici çıkarlar bütünü oluşturur. Yapay bilinç aslında bireyin kendine ve topluma yabancılaşmasının değişik bir ifadesidir.

“İnsanın gizliliklerini sınırlandıran ve çarpıtan üretim ilişkileri kaçınılmaz olarak bilinci belirlemektedirler, çünkü toplum özgür ve bilinçli bir özne değildir. İnsan bu ilişkilere egemen olma ve onları bütünü gereksinim ve isteklerini doyurma için kullanma gücünü taşıyor olduğu sürece bunlar nesnel, bağımsız bir kendilik biçimini üstleneceklerdir. Bilinç, bu ilişkiler tarafından ele geçirilmiş ve boyun eğdirilmiş olmakla, zorunlu olarak ideolojik olmaktadır.” (Marcuse, 1989, s.258).

Kapitalist toplumların teknolojik ilerlemesi, bireylere Marcuse için sözde seçme alanları yaratır. Bu seçme alanı bireyin neleri seçebileceğini ve neyi seçtiğini belirler. Özgür seçim ideal anlamda gerçekleşmez. Yabancılaşmış bireyin belirlenmişliğinin ifadesidir bu.

“Çok çeşitli mallar ve hizmetler arasında özgür bir seçme yapmak; bu mal ve hizmetlerin, sıkıntı ve korku dolu bir yaşam üzerindeki toplum baskısını destekledikleri, yani yabancılaşmaya yol açtıkları sürece, özgürlük demek değildir. Ve zorla kabul ettirilmiş, zorla yerleştirilmiş ihtiyaçların, kendi kendine yeniden ortaya çıkışı, bireyin özerkliğini sağlamaz; olsa olsa baskıların gücünü belirler.” (Marcuse, 1968, s.35).

İleri kapitalist toplum mantıksızlığın mantık çerçevesinde görünüşüdür. İnsanlar mal ve mülkle kendilerini ifade edip, bunlarla tanımlamakta, kendi özlerinin bilincine teknolojik araçlarla (otomobil, teyp, televizyon vb.) ulaşabilmektedirler. Bir anlamda sosyal baskı ihtiyaçlarla paralel olarak gelişmektedir. Üstelik bu sosyal baskılar bireye tüm toplumun yararına işleyen rasyonel bir mekanizma olarak görünür. Dolayısıyla sisteme karşı çıkışlar ‘mantıksızlık’ çerçevesi içinde değerlendirilmektedir. Halbuki Marcuse için ‘mantıksızlık’ asıl bu sisteme ait bir

niteliktir. Çünkü, teknoloji insan özgürlüğünü ve rasyonelliğini engelleyici bir işlevi yerine getiren bir içeriğe dönüşmüştür.

“Teknolojik ussallık, tahakkümün meşruiyetini ortadan kaldırmaktan çok, bu meşruiyeti savunur. Ve mantığın araççı ufku, ussal olarak totaliter bir topluma açılır...Teknolojinin kurtarıcı gücü, yani nesnelere araçlaştırılması, özgürlük için bir ayak bağına, yani insanların araçlaştırılmasına dönüşmüştür.” (Marcuse, 1968, s.212-213).

Toplumun totaliter niteliğini belirleyen teknoloji Marcuse'e göre 'tarafsızlık' içeriğinden uzaklaşmaktadır. Teknolojik toplum yeni bir egemenlik sistemidir.

“Teknolojik mantık tahakkümün güçlü aracı durumuna geldikçe, siyasal niteliğini ortaya koyar; toplumun ve doğanın, aklın ve bedenini sürekli olarak bu evrenin korunması için seferber edildiği, gerçekten totaliter bir dünya yaratır.” (Marcuse, 1968, s.48).

Marcuse'e göre tahakküm kendini sadece teknoloji kanalıyla değil, teknolojik olarak sürdürür. Teknoloji sistemin siyasal, kültürel, ideolojik sosyal boyutunu meşru kılar. Bu meşruiyet zemini aslında özgürsüzlüğün zeminini hazırlar.

“Bu evrende, teknoloji aynı zamanda insanın özgürsüzlüğünün rasyonalizasyonunu sağlar ve özerkliğin, kişinin kendi yaşamını belirlemesinin 'teknik olarak' olanaksız olduğunu ortaya koyar. Çünkü bu özgürsüzlük, ne us dışı ne de siyasal bir görünüm taşımaz, daha çok, yaşamın rahatlıklarını genişleten ve emeğin üreticiliğini artıran teknik cihaza boyun eğmeyi gösterir.” (Marcuse, 1968, s.212).

Marcuse yeni toplumsal hiyerarşiyi teknolojinin yarattığını dolayısıyla teknolojik ussallaşmanın şeyleşmenin yaratılmasında başat öge olarak sivrildiğini belirtir. Rasyonel akıl, rasyonel olmayan koşullar tarafından belirlendiği için özünde rasyonel olmayan bir yapıda tezahür eder. Teknik mantık siyasal mantığa dönüşmüştür olur. Bu toplumun teorisi ve pratiği mantıksızlık esasında oluşturulur. Kapitalist toplumun teknolojik ussallığı 'ileri köleliği'⁵⁴ pratikte ve teoride artırır. Bilinç 'yapay determinizm'e'⁵⁵ boyun eğmiştir.

⁵⁴ Bu kavram *Tek Boyutlu İnsan*'da 195. sayfada kullanılmaktadır (1968).

3.2. Özgürleşme

Marcuse'e göre yalnızca, insanın özne olma gücü vardır. İnsanın gizlilikleri anlama ve kavramları bilme yeteneği vardır. Bilinç ve özgürlük birbirini öngerektirir. İnsan ne olduğunu bilir. Bilgi olmaksızın bilinç ve özgürlük hiçbirşeydir. Özgürlük öznenin varoluşunun kendisidir.

“İnsan ancak bütün dünyası bütünleştirici bir ussal istenç tarafından ve bilgi tarafından yönetiliyorsa özgür olabilecek, tüm gizlilikleri geliştirebilecektir...” (Marcuse, 1989, s.20). *“Özgürlük içeriğini gerçeğin bilgisinden türetmektedir.”* (Marcuse, 1989, s.125).

Marcuse diyalektik süreci, bilinci kurtarıcı potansiyel olarak değerlendirir. Ancak bilinç kurulu düzenin çıkarları ve ihtiyaçlarına göre belirlendiği ölçüde özgür değildir. İnsanlar eylemleriyle birtakım değişiklikler yaratır, bu yüzden insanlar tarihsel birer etmendir. Eylemleri, alternatifleri ve kararları yaratır. Düzenin (karşı-devrimci süreçte) kendisini şiddetle meşrulaştırması, özgürlüğün, yaşamın tehlikeye atılması anlamına gelmesine yol açmaktadır.

“Özgürlük yaşamın tehlikeye atılmasını içerir, kölelikten kurtuluşu içerdiğinden değil, ama insan özgürlüğünün asıl içeriği başkası ile karşılıklı ‘olumsuz ilişki’ tarafından belirlendiği için. Ve bu olumsuz ilişki yaşamın bütünlüğünü etkilediği için, özgürlük yalnızca yaşamın kendisini tehlikeye atarak sınanabilir.” (Marcuse, 1995, s.81).

Marcuse'e göre her birey kendi sınıfının özgür olduğu düzeyde özgürdür. Dolayısıyla bireyselliğin gelişimi sınıfın sınırları içerisinde kalmaktadır. İnsan kendini bir sınıf bireyi olarak geliştirmektedir. Ancak bu durumu değiştirecek olan yine insanın kendisidir. Çünkü insanda olumsuz durumu ortadan kaldıracak özerk bir edim bulunmaktadır. Bu edim insanı özgürleştirecektir.

“Özgürlük, insanların asli dürtülerinde temellenmiştir, özgürlük onların yaşamsal içgüdülerini artırmak için duydukları hayati ihtiyaçtır...Duyular sadece gerçekliğin epistemolojik yapısının değil özgürlük amacıyla dönüşümünün ve yıkımının da

⁵⁵ Marcuse bu kavramıyla teknolojik belirlenmişliğin yapaylığına atıfta bulunur.

temelidirler. İnsanın özgürlüğü, bu yüzden insan duyarlılığında temellenmiştir.” (Marcuse, 1991, s.67).

Marcuse üretim sürecinin ‘dolaysız üreticiler’ tarafından denetimini, özgür insanın tarihinin, insanı tarih öncesinden ayıran gelişiminin başlangıcı sayar. İnsanlar kendi emeklerinin ürünü olan araçları, kendi insancıl ihtiyaçlarının ve yeteneklerinin gerçekleşmesi için kullanırlar. Böylece insanlar kendi özgürlüklerini kısıtlayan zorunlulukları bu eylemleri sayesinde ortadan kaldıracaktır. Zorunluluk bir anlamda çalışmanın olmadığı durumda ortadan kalkar. Yaşamın yeniden-üretimi için ne kadar az çalışma ya da emek sarfediliyorsa özgürlük alanı o kadar geniştir. Marcuse’e göre kapitalizm emeği özgürleştirmiştir. Komünizm ise emeği ortadan kaldıracaktır. Kurtuluş emeğin olumsuzlanmasını gerektirmektedir. Ancak kapitalizm emeği özgürleştirmekle birlikte edimleme ilkesini yadsımaktadır.

“Özgürlüğü ve gerçekleşmeyi tanımlayan şey emeğin dışındaki alandır ve insan varoluşunun bu alanın terimlerinde tanımlanması edimleme ilkesinin yadsınmasını oluşturur. Bu yanılsama egemenliğin ussallığını ortadan kaldırır. Ussallık tarafından şekillendirilen dünyayı bilinçli olarak ‘olgu-dışı kılar’ ve bunu onu doyumsuz ussallığı yoluyla yeniden tanımlayarak yapar.” (Marcuse, 1995, s.112-113).

Edimlemenin yadsınması kapitalizmi bir anlamda rasyonel/ussal olmayan bir içeriğe büründürür. Üstelik bu durum (insanın içinde yaşadığı sosyal gerçeklikler bütünü) insana rasyonel/ussal görünür. Çünkü sistem kendinin rasyonel/ussal bir şekilde varolduğunun yanılsamasını üretir. Bu yanılsama Marcuse için siyasal ve entellektüel özgürlük kalıplarıyla olumsuzlanacaktır.

“Siyasal özgürlük, bireylerin üzerinde etkili bir denetleme kuramadıkları politikadan kurtarılmaları demek olacaktır. Entellektüel özgürlük de, bugünkü kitle bağlantıları ve kitle endoktrinasyonundan kurtulup bireysel düşüncenin yeniden kurulması ve ‘kamuoyu’ nun, kendisini ortaya atanlarla birlikte kaybolup gitmesi anlamını taşıyacaktır.” (Marcuse, 1968, s.31).

Marcuse teknolojik ilerlemeyi egemenliğin bir aracı olarak görmekle birlikte teknolojik ilerlemenin insanı ihtiyaç ötesi ve bugün için bilinmeyen yepyeni bir

özgürlük dünyasına götürebileceğini düşünmektedir. Bu durumda bireyin kendisinin olacak bir yaşam üzerinde özerklik kurma özgürlüğüne sahip olacağını savunur. Ancak bu ileri kapitalist toplumun çözülmesine bağlı bir gerçeklikte vuku bulacaktır. Bunun örneğini de 'yıkım olmaksızın daha büyük güçte üreticilik'⁵⁶ boyutunun gerçekleşmesinde bulur. Bu bir anlamda sömürsüz bir topluma denk düşer. Teknolojik egemenliğin niteliği bu egemenlikten kurtulmanın çaresini de farklılaştırmıştır.

"Çözüm mücadelesi, geleneksel kalıbından taşmıştır. Tek-boyutlu toplumun totaliter eğilimleri, geleneksel protesto araçlarını ve yollarını etkisiz ve hatta halk egemenliği yalanını sürdürmeleri bakımından tehlikeli kılarlar...Tutucu halk tabanının altında toplum dışı bırakılmışların, başka ırktan ve başka renkten olup da istismar edilmiş ve suçlanmışların, işsizlerin ve çalışamayacak durumda olanların yeraltı dünyası vardır. Bunlar demokratik sürecin dışında yaşarlar. Yaşamları, dayanılmaz koşullar ve kurumların kalkması için en gerçek ve en dolaysız ihtiyaçtır. Bu yüzden de bilinçleri olmasa bile, karşıtlıkları devrimci niteliktedir. Onların karşıtlığı, sistemi dışarıdan vurur ve bu yüzden de, sistem bu karşıtlığı ortadan kaldıramaz...Kanun ve düzenin kurbanları için girişilen her siyasal gösterinin arkasında, onların gücü yatar. Onların oyuna katılmayı reddetmeleri olayı, belki de bir devrin sonunun başladığını gösteren olaydır." (Marcuse, 1968, s.327).

Marcuse bu bölümün başında belirtilen bilinçlilikten bir anlamda uzaklaşsa da özgürlüğün gerçekleşmesinin nesnel sürecini irdelerken yine onun pratiğine ayrı bir önem verir.

"Özgürlüğün gerçekleşmesi iki anlamlı bir nesnel süreçte olur: 1-Özgürlüğün gerçekleşmesi, yerleşik bir toplumun dönüşümünü gerektirir. 2-Bu dönüşüm, bu komudaki tarihsel koşullara bağlıdır. Her iki durumda da özgürlüğün gerçekleşmesi, tarihsel gerçeğe, yani nesnel mantığa uygun düşünce ve davranış (teori ve pratik) gerektirir. O zaman, salt bireysel özgürlük değil, bu teori ve pratik, asıl ahlaki ödev ve değer olarak görünür." (Marcuse, ty, s.238-239).

Marcuse bu bilinçlilikten hareketle kapitalizmin pratiğini yakalayan bir kuramı savunur. Çünkü pratiğe klavuzluk etmeyen teori/kuram değersizleşecektir. Ayrıca kuramın katı yapılara indirgenmesinin de pratiğin çözümlenmesini engelleyeceğini belirtir. Praxis sistem tarafından oluşturulan fiziksel ve zihinsel

⁵⁶ Marcuse bu kavramlaştırmayı *Tek Boyutlu İnsan*'da 287. sayfada yapmaktadır (1968).

kirliliğe karşı 'burada ve şimdi' ⁵⁷ gerçekleşmelidir. İçgüdü ve duyarlılıkların gelişimiyle gerçekleşmelidir.

Bu birlik (teori ve pratiğin birliği) özgürleşmeyi öngerektirir. Yani kapitalizmin kurumlarını kaldırarak yerine sosyalist kurumları ve ilişkileri getirecek olan devrimci praxisi. Fakat bu geçişte praxis -ki şeyleşmeyi kaldıracaktır – kendi ihtiyaçlarını geliştirmede, kendi dünyalarını dayanışma içinde kurmada özgür duruma gelmiş insanlar tarafından gerçekleştirilecektir. Bu insanlar kuram ile pratiğin geleneksel yapısını değiştireceklerdir. Kişisel kurtuluş olmadan toplumsal kurtuluş olamayacaktır. Bu kişisel kurtuluş da özgürlükle politik bir mücadeleye girmediği takdirde, kişisel kurtuluş olmayacaktır.

“Ne cinsel devrim ne de herhangi bir kişi ya da topluluğa dönük kurtuluş, buna yönelik hareketler kişinin ve topluluğun tatminlerini aşmazlar, yeni bir tür ussallığa tabi tutulmazlar ve sosyal değişimin kuramı ve pratiğine dahil olmazlar ise toplumsal kurtuluş aracı olamaz.” (Marcuse, 1998, s.80).

3.3. Proletarya ve Devrim Analizi

Marcuse, Marxist kuramda işçi sınıfını potansiyel olarak devrimci kılan üç niteliğin bulunduğunu belirtir. Birincisi, üretim sürecinin yalnızca işçi sınıfı tarafından durdurulabileceği; ikincisi, nüfusun çoğunluğunu işçi sınıfının oluşturduğu; üçüncüsü, kendi varoluşunun insan olmanın olumsuzlanması olması durumudur.⁵⁸ Marcuse'e göre Marxist kuram bu üç niteliğin birliğini savunur. Sadece sömürülen sınıf olduğu için değil, ihtiyaçları, özlemleri bu üretim tarzının ortadan kaldırılması durumunda gerçekleşeceği için devrimin potansiyel öznesidir. Ancak ileri kapitalist toplumda bu durumun değiştiğini belirtmek amacındadır.

“Kapitalizmin iki ayrı düzeyde istikrar kazanmasına tanık olduk. Öncelikle, küresel boyutta iktisadi, siyasi ve askeri genişleme, buna ilintili olarak da içeride ve dışarıda

⁵⁷ Bu sloganı *Karşı Devrim ve İsyân*'da 58. sayfada savunmaktadır (1991).

⁵⁸ Bu üç niteliği *Karşı Devrim ve İsyân*'da 40. sayfada açıklar (1991).

yeni-sömürgecilik. Kapitalizmin bu yeni dengesi neye yol açmıştır? Bir yandan rekabetçi, bilimsel ve teknik ilerleme yepyeni sanayi dalları yaratmış, iç ve dış pazarları genişletmiştir. Öte yandan emeğin yükselen verimliliği kar marjlarındaki düşüşü dengelemiş ve işçi sınıfları için görece yüksek yaşam standartlarını mümkün kılmıştır.” (Marcuse, 1998, ss.72)...Eğer işçi sınıfı artık varolan toplumun bir şekilde ‘mutlak olumsuzlanması’ değilse, bu toplumun içinde onun ihtiyaçlarını ve özlemlerini paylaşan bir sınıf olduysa, ne şekilde olursa olsun iktidarın yalnızca işçi sınıfına devredilmesi sosyalizme geçişin niteliksel olarak farklı bir toplum oluşturacağını garantilemez. İşçi sınıfı bu geçişi gerçekleştirecek güç olacaksa değişmek zorundadır.” (Marcuse, 1991, s.40).

Marcuse’e göre işçi sınıfı kapitalist sistemle bütünleşmiş ve kendi olumsuzlanmasını bir şekilde ortadan kaldırmıştır. Tekelci kapitalizmin ekonomi politiği tarafından işçi sınıfına sağlanan yararlar (özellikle metropoldeki işçiye), işçi sınıfının zincirlerinden başka kaybedecek bir şeyleri olduğunu kanıtlamaktadır. Bu durumda Marcuse yeni bir devrimci özne arayışına girer.

“Emek üretim sürecinin, insani temeli olduğu sürece işçi sınıfı, onun siyasi temelini oluşturacaktır. Bugün devrimci özneyi belirlemede çok büyük sıkıntı çekiyoruz, çünkü onun bir yerlerde hazır ya da en azından kısmen oluşmuş ve keşfedilmeyi bekleyen bir şey olduğunu varsayıyoruz. Emek fetişizminden ve sınıf kavramını bu derece gizemselleştirmekten kurtarmalıyız. Devrimci öznenin mücadele sırasında şekilleneceğini kabul etmeliyiz. O sadece mücadele sırasında devrimci özne haline gelebilir.” (Marcuse, 1998, s.73).

Marcuse’e göre üretim araçlarının kontrolünden ayrıştırılmış çoğunluk yaşamını yabancılaşmış emek ile geçirmektedir. Ancak bu çoğunluk klasik anlamda proleter değildir. Çünkü öncekiler gibi sefalet içinde yaşamamaktadırlar. Hatta bu çoğunluk yaşama bakışları ve amaçları açısından burjuvalaşmıştır. Bu durumda pratiğin ve teorinin farklılaştığını açıklamaya çalışır.

“Diyalektik teori, tarihsel olanakları ve hatta zorunlulukları tanımlar. Ancak bunların gerçekleşmesi, teoriyi karşılayacak bir uygulamayla olabilir. Oysa bugün bunu karşılayacak bir uygulama yoktur.” (Marcuse, 1968, s.322).

Kapitalizmin iç dinamiği değişmekte, yapısındaki değişimlerle birlikte devrimin yolu değişmektedir. Uygulamada devrimci özne sosyalizmin radikal amaçlarını hedefleyen bir içeriğe bürünür. Bu özne baskıyla karşılaşan gençler,

siyahlar, feministler, etnik gruplar veya alt tabakadaki insanlardır.⁵⁹ Marcuse için ileri kapitalist toplumun yarattığı yanlış bilinç durumu belki de bu küçük gruplar sayesinde aşılacaktır. O yüzden bu küçük ve yetersiz⁶⁰ gruplara yardım edilmesi gerekmektedir. Bunu da Archimedes'in dayanak noktasından hareketle izah etmektedir.

"Yanlış bilincin bozulması böylece dünya çapında bir kurtuluş için Archimedes'in dayanak noktasını oluşturabilir. Elbette çok küçük noktadır bu, ama değişiklik şansı böyle küçük noktaların çoğalmasına bağlıdır." (Marcuse, 1969, s.94).

Küçük ve yetersiz gruplar teknolojik ussallığın eleştirisini yapmaktadırlar.

Tek-boyutlu insanın boyutsuzluğunu ortadan kaldıracak olanlar belki de onlardır.

Dolayısıyla Marcuse için devrimin kendisi de farklılaşmaktadır.

"Önceki devrimler üretici güçlerin daha büyük ve daha ussal bir gelişimini getirirken, günümüzün aşırı-gelişmiş toplumlarında devrim bu eğilimin tersine çevrilmesi anlamına gelecektir. Aşırı gelişimin ve bunun baskıcı ussallığının ortadan kaldırılması."(Marcuse, 1995, s.3).

Baskıcı ussallığın ortadan kaldırılışı tüketim toplumunda, tekelci devlet kapitalizminin yeniden-üretimi zincirini kırar. Eğer bu gerçekleşmezse karşı-devrimci dönem kendini gösterir.⁶¹

Marcuse Sovyet modelinden hareketle '*tek ülkede sosyalizm*' sloganı yerine devrimi küresel çapta tahayyül etmektedir. Üstelik bu devrimi de en ileri derecede sanayileşmiş ülkelerden beklemektedir. Çünkü Marcuse için 'kapitalist zincir en zayıf yerinden değil, en güçlü yerinden kopacaktır'.⁶² Marcuse her ne kadar devrimi zincirin en güçlü yerinden koparılması olarak değerlendirirse de Üçüncü Dünya

⁵⁹ "Değişik zamanlarda Marcuse, devrimci gücü Marxist proletaryada, felsefenin ussalcı geleneğinde, toplum dışı kişilerde, derin baskı altına alınmış erotik güdülerde, aydınlarda, yüksek kültürün biçimlerinde ve bunların çeşitli bileşimlerinde görür. Ama, hiçbiri de kendini tatmin etmez. Marcuse için değişmeyen ve sağlam olan, verilmiş bir zamanda bir 'devrimci hareket' gibi gözükken herşeyi siyasal uygulamaya yönlendirme kararlılığıdır" (Kettler, 1994, s.21).

⁶⁰ Küçük ve yetersiz betimlemesi Marcuse'e aittir.

⁶¹ Marcuse bu çözümlenmeyi *Karşı Devrim ve İsyan*'da 28. sayfada yapmaktadır (1991).

Ülkeleri'ni de devrimci sürece katmaktadır. Tahayyül ettiği devrim bir dünya devrimi niteliğindedir. Bunun altyapısını da toplumların fakirliği ve sömürüyü küresel çapta yok edecek kaynakları elinde tutmasına bağlar.

Marcuse her ne kadar işçi sınıfının devrimci niteliğini yitirmekte olduğunu belirtse de devrimci özünü koruduğunu savunur. İşçi sınıfı nesnel olarak hala devrimci öznedir. Kendisi için değil ama, kendiliğinden sınıftır.

3.4. İleri Kapitalist Toplum Analizi

Marcuse'e göre ileri kapitalist toplumda üretim insan ihtiyaçlarının ve yeteneklerinin gelişimini engeller. Çağdaş toplumun özellikleri bundan önceki devirlerle kıyaslanamayacak ölçüde sosyal yapıyı belirleyecek niteliktedir.⁶³ İleri kapitalist toplumun bireye olan tahakkümü Marcuse için teknik/teknolojik bir içerikte gerçekleşir. Bu, bireyde ileri kapitalist topluma özgü bir bilinç yaratır. Birey toplumun kendisine verdiği özgürlük alanı içinde kalacak şekilde özgür eylemde bulunur. Aslında bu özgürlük değil serbestliktir. Marcuse'un ifadesiyle: "*Özgürlüğün, hatta özgürlük olanağının yadsınmasına karşılık, baskıyı güçlendirecek serbestlikler tanınır.*"⁶⁴ İleri endüstriyel toplumun varmış olduğu niteliği Marcuse şu cümlelerle betimler: "*Üretici güçlerin daha büyük ölçüde geliştirilmesi, doğanın fethinin daha yaygın duruma getirilmesi daha çok kişinin ihtiyacını, daha çok karşılama, yeni ihtiyaçlar ve yetenekler yaratma.*"⁶⁵ Bu betimleme tüketim toplumunun bir anlamda habercisi ve tüketim toplumunun tanımlanmasıdır. Birey toplumun bütünü ile kendisini özdeşleştirmekte ve bu

⁶² Bunu *Yeni Baskı Döneminde Hareket* adlı makalesinde 71. sayfada belirtmektedir (1998).

⁶³ "Marcuse *Tek Boyutlu İnsan*'da toplumun ekonomik, politik, kültürel, entelektüel ve seksüel durumlarını açığa çıkarıyor. Bunları belirli bir tarihsel duruma ilişkin olarak analiz ediyor." (Held, 1980, s.227).

⁶⁴ Marcuse bu açıklamayı *Tek Boyutlu İnsan*'da 311. sayfada yapmıştır (1968).

⁶⁵ Bu açıklama *Tek Boyutlu İnsan*'da 324. sayfada yapılmıştır (1968).

durumu Marcuse ilkel toplumda görülen 'otomatik özdeşlik'⁶⁶in ortaya çıkması olarak değerlendirmektedir. Bu özdeşlik bilimsel (teknolojik) yönetim ve düzenin eseridir.

"İleri endüstriyel toplum, eleştiriyi kendi ana temelinden yoksun kalacak bir durumla karşı karşıya bırakır. Tahakküm ve koordinasyon sistemini kapsayan teknik gelişim yeni yaşam (ve iktidar) biçimleri yaratır. Bu yeni yaşam (ve iktidar), sisteme karşı olan güçleri uzlaştırıyor ve bütün karşı çıkışları, eziyet ve tahakkümden kurtulmanın tarihsel olanakları adına ezip çürütüyor gibi görünür. Çağdaş toplum, sosyal değişmelere, yani temel değişikliklerle özleri aynı kurumlar kuracak, üretime yepyeni bir yön verecek ve insan yaşamına yeni biçimler getirecek niteliksel değişmelere hazır gibi görünür." (Marcuse, 1968, s.17).

Marcuse burada kapitalist toplumun yeniden-üretim zincirini irdelemekte ve bunun gerçekleşmesini teknik gelişime bağlamaktadır. İleri endüstriyel toplumun, yeniden-üretimi teknik gelişim ile gerçekleştirmesini de o toplumun başarısı olarak görür. Çünkü ileri endüstriyel toplum –ki bu toplum totaliterdir- mevcut tüketim ve üretim kalıplarıyla birlikte olası üretim ve tüketim kalıplarını da belirler. Bu 'nesnelerin kanunu'⁶⁷ şeklinde ifade ettiği şeyleşmenin boyutlarını da açığa çıkarmaktadır. Şeyleşme teknolojik biçimi dolayısıyla totaliterliğe yönelmektedir. Teknolojik totaliterlik özgürlüğün kısıtlanması/azaltılması anlamına gelmektedir.

"Bugünkü endüstriyel toplum, asalaklaşmış ve yabancılaştırmış fonksiyonlar ihtiyacını azaltmaktan çok artırmıştır. Reklamlar, halkla ilişkiler, planlı olarak belirli nesnelerin modasını geçirip, eskiterek artık eskisi gibi üretici olmayan genel harcamalar değil, temel üretim masraflarının birer ögesidirler. Toplum açısından böylesi bir israf üretiminin etken olabilmesi için, sürekli rasyonalizasyon, yani ileri teknik ve bilimin amansızca kullanılması gerekmektedir. Mantıken yaşam standardının yükselmesi, belirli bir geri kalmışlık düzeyi aşıldıktan sonra, siyasal yönetim altındaki endüstriyel toplumun kaçınılmaz yan ürünüdür. Artan iş verimliliği, giderek çoğalan bir artık-ürün yaratır. Üretim çeşitlerinin çoğalmasına karşılık bu artık-ürün, özel olarak ya da merkezi olarak alınıp dağıtıldığı zaman, artan bir tüketime, bu böyle devam ettiği sürece, özgürlüğün kullanma değerinin düşmesine yol açar." (Marcuse, 1968, s.84).

⁶⁶ Marcuse bu kavramı *Tek Boyutlu İnsan*'da 40. sayfada kullanıyor (1968).

⁶⁷ Bu kavram *Karşı Devrim ve İsyan*'da 40. sayfada kullanılmaktadır (1991).

Üretim ve tüketimin bu niteliği us dışı niteliğe bürünmüş bir toplumu yaratmaktadır. Teknolojik gerçek, kişisel alanı istila etmiş ve parçalamıştır. Teknolojik gerçek, sistemle bütünleşmiş, sisteme muhalefet olma özelliğini yitiren bireyler dünyası yaratmıştır. İnsanların aynı tüketim kalıpları içerisinde şekillendirilmesi, aynı düşünceyi aynı kültürü yaratmıştır. Bu 'aynılık durumu' da rasyonel bir olgusalılık olarak sunulmuştur.

3.5. Tek Boyutlu İnsan ve Yabancılaşmış Birey

Marcuse gelişmiş kapitalist toplumun teknolojik totaliterliğinden hareketle 'tek-boyutlu' bir insan profili çizer. Bu profilin çizilmesini sağlayan kapitalist üretimin kendisidir; kapitalizmin varmış olduğu durumdur.

"Toplu ulaşım ve haberleşme araçları, ikamet, yiyecek ve giyecek maddeleri, dayanılmaz, karşı konulmaz bir eğlence furyası ve haber endüstrisi, beraberinde belirli davranışlar ve alışkanlıklarla, tüketicuyu ister istemez üreticiye ve bu yolla da bütüne bağlayan belirli entellektüel ve duygusal tepkiler getirirler. Ürünler, kişileri endoktrine eder ve yönetirler. Kendi yapaylığına bağışıklık kazanmış, bir yapay bilinç yaratırlar. Ve bu yararlı ürünler, giderek daha çok sayıda bireylerin hizmetine sunulduğu anda, getirdikleri endoktrinasyon bir propaganda olmaktan çıkar, bir yaşam biçimi durumuna gelir. Bu iyi bir yaşam biçimidir, eskisinden çok daha iyi. Ve iyi olduğu içindir ki, niteliksel değişime karşı durur. İşte böylece içerikleri itibarıyla yerleşmiş düşünce ve eylem dünyasını aşan fikirler, istekler ve amaçlar yok edilerek ya da bu dünyanın ve bu düzenin kalıplarına indirgenerek bir tek-boyutlu düşünce ve davranış kalıbı yaratır. Bu düşünce ve davranışlar, kurulu düzenin ve niceliksel gelişiminin mantığı içinde yeni bir tanım ve anlam alırlar." (Marcuse, 1968, s.41).

Ürünlerin kişileri yönetmesi onlarda yapay bir bilincin vuku bulmasına yol açar. Yapay bilincin sosyalleşmesi/genelleşmesi/yaygınlaşması yeni bir yaşam biçimini geliştirir. Bu yaşam biçimi, yabancılaşmış bireyin/bireylerin tek-boyutluluğa indirgenmesini içerir.⁶⁸ Tek-boyutluluk, tek bir düşünce ve davranışı içermektedir. Tek-boyutluluk ussal olanla ussal-olmayan arasındaki ilişkiyi dönüştürür. Ussal-

⁶⁸ "Teknolojik düzenlemenin egemen olduğu toplum, sistemin muhafazası ve idamesine yönelik olarak bütün öge ve değerlerin bütünleşmesi ile kapalı ve güdümlü bir toplum haline dönüşmektedir. İşçi sınıfının da karşı çıkma ve aşma gücünü yitirmesiyle silahsız kalmış bir toplum, böylece 'tek-boyutlu toplum olarak nitelenmektedir.'" (Tolan, 1981, s.161).

olmayan sosyal gerçeklikte ussal bir boyuta taşınır. Başka bir deyişle kapitalist sistem kendinden olmayanı/kendine karşı olanı ussal-olmayan biçiminde ortaya koyar. Marcuse bunu şöyle bir örnekle açıklar:

“Tek-boyutlu düşünce, politikacılar ve kitlelere bilgi veren kişiler tarafından sistematik olarak geliştirilir. Bunların düşünce dünyası kendinden menkul varsayımlarla doludur ve sürekli olarak aynı biçimde tekrarlanan varsayımlar, hipnotize edici tanımlamalar ve buyruklar durumuna gelir. Örneğin, dünya ülkelerinde işleyen kurumlar, özgür kurumlardır ve kendi bildikleri özgürlük kalıbını aşan bütün diğer özgürlükler, ya anarşizm, ya komünizm ya da propaganda olarak nitelenir.” (Marcuse, 1968, s.43).

Marcuse’ün tek-boyutlu bireyi yabancılaşmayı en üst noktada yaşayan bireydir. Bu dünya yabancılaşmış bir dünya olmuştur. İnsan kendini tanımamakta, kendini insan olarak yerine getirememektedir. ‘Şeylerin ve yasaların gücü altında ezilen bir insan’⁶⁹ us-dışı söylemleri gerçeklik olarak algılayacaktır. Üstelik tek-boyutluluk bu gerçekliğin eleştirisini ve dönüştürmesini de önleyecektir. Marcuse’ün ifadesiyle; *“Yabancılaşma tamamen nesnelleşir ve yabancılaşan kişi, kendi yabancılaştırılmış yaşamı içinde kaybolup gider. Geride sadece bir tek-boyut kalır. Bu tek-boyut, her yerde ve her biçimdedir.”*⁷⁰

İnsan verileri kabul etmeye şartlandırılmış olur.⁷¹ İnsanlar baskı statükosuna karşı olmaktan çok, bu statüko için çalışır. Marcuse bu durumu ‘kurumlaşmış aşağılama’⁷² tabiriyle betimler. Kurumlaşmış aşağılama teknolojik otoriterliğin bir sonucudur. Bu otoriterlik teknolojik ussallıkla birlikte ‘mutlu bilinci’ yaratır.

“Mutlu bilinç gerçeğin ussal olduğu ve herşeye karşılık, kurulu düzenin kendinden beklenileni başardığı yolundaki inancı yansıtır.”(Marcuse, 1968, s.120). *“Mutlu bilinç, sosyal davranışa dönüşmüş bir teknolojik ussallık düzeyi olan yeni*

⁶⁹ İnsanın bu durumu *Us ve Devrim*’de 91. sayfada açıklanmaktadır (1989).

⁷⁰ Bu yabancılaşma çözümlenmesini *Tek Boyutlu İnsan*’da 40. sayfada yapmaktadır (1968).

⁷¹ “Kitle haberleşme araçlarının da yardımıyla insan tümüyle sömürgeleşmekte tutum ve eylemleri ile dış dünyayla ilişkilerinin bilincine varamayan, ama toplumu yönetenlerin istediği şeyleri, istediği ölçüde, istediği yer ve zamanda tüketen bir robot doğmaktadır.” (Tolan, 1981, s.161).

⁷² Bu betimleme *Tek Boyutlu İnsan*’da 113. sayfada yapılmaktadır (1968).

uyumluluğu (komformizm) yansıtır. Bu uyumculuk, şimdiye dek görülmemiş derecede ussal olduğu için yenidir.” (Marcuse, 1968, s.125).

Mutlu bilinç tek-boyutlu insanın davranışsal çözümlenmesidir. Mutlu bilinç, Marcuse’ün yaşadığı dönemin yabancılaşma görüngüsünün kavramsal çözümlenmesidir. Mutlu bilinç sayesinde insanlar kendi dillerini konuşmakla aynı zamanda kendisini yönetenlerin (egemenlerin) dilini de konuşmaktadırlar. Kendi duyguları, kendi istekleri, kendi varoluşları başkalarının duyguları, istekleri ve varoluşlarıdır. Başkaları egemen olandır ve egemen olanla/olmayan tek bir boyutta varlık kazanır. Bu boyut hem yaşamın pratiğinde hem de anlamlandırılmasında tek bir gerçekliği dayatır. Herşeyin yolunda olduğu gerçeğini.

“Yabancılaşmış emeğe dayalı bir toplumda duyular körelmiştir. İnsan şeyleri ancak varolan toplum tarafından verildikleri biçim ve işlevleriyle, yapıldıkları ve kullanıldıkları şekilleriyle, dönüşüm olasılıklarını da sadece varolan toplumun tarifi ve sınırları içinde algılar. Böylece, varolan toplum sadece, insanın zihninde/bilincinde değil, duyularında da yeniden üretilmiş olur.” (Marcuse, 1991, s.67).

Marcuse ‘tek-boyutlu insan’ , ‘mutlu bilinç’ ve ‘kurumlaşmış aşağılama’ kavramlarıyla yaşadığı dönemin yabancılaşma boyutunu irdelemektedir. Bu Marx’tan bir kopuşu simgelememekte; Marx’ın emek sürecinde analiz ettiği yabancılaşma analizini sosyal gerçeklikte geliştirmeyi amaçlamaktadır.

“Yabancılaşma kuramı insanın kendini emeğinde gerçekleştirmediği yaşamının emeğinin bir aracı olduğu, çalışmanın ve bunun ürünlerinin bir birey olarak ondan bağımsız bir biçim ve güç kazandıkları olgusunu tanıtladı.”⁷³ diyen Marcuse böylelikle de Marx’ın yabancılaşma analizinin geçerliliğini belirtmiştir. Yabancılaşma kavramının sulandırıldığını, Marx’ın yabancılaşma kavramına dönüşü savunur.

⁷³ Marcuse, *Eros ve Uygarlık*, 1995, s.74

3.6. Marcuse'ün Marx'ı Değerlendirmesi

Marcuse'e göre Marx'ın kapitalist sistem içindeki emeği çözümlemesi oldukça derine, ekonomik ilişkiler yapısından öteye, gerçek insansal içeriğe dek ulaşmaktadır.⁷⁴ Kapitalin emek ve metayla, emeğin metayla ve metaların birbirleriyle olan ilişkileri insan ilişkileri olarak görülmektedir. Marcuse'e göre Marx, varolan emek koşullarını, özgür bir toplumda olumsuzlanmalarını gözönünde tutarak irdelemektedir.

"...Marx işçilerin olumsuz bir durumunu yine bunun olumlu bir çözümünün ışığında sunmakta, varolan toplumdaki gerçek durumu yeni bir biçime geçişinin açılış perdesi olarak ortaya sermektedir." (Marcuse, 1989, s.239).

Marcuse'e göre Marx kapitalist sistemin yasalarının kaçınılmaz sonuçlara doğru işlemekte olduğunu belirtmekle bir anlamda hataya düşmektedir. Çünkü Marx'ın belirttiği bu zorunluluk toplumun olumlu dönüşümü açısından geçerli olmamıştır. Kapitalizmin içsel yasaları kendi sonunu getirmemiştir. Kapitalizmin yaratmış olduğu proletarya aynı şekilde olumsuzluğun ortadan kaldırılmasını başaramamıştır. Bu düşüncelerini Marcuse şöyle temellendirir:

"...19. yüzyıl ve 20. yüzyıl başı kapitalizmini çözümlmek için kullanılan kavramlar kapitalizmin şu anki haline uygulanamaz. Tarihsel kavramlar oldukları için içlerinde tarihle sınırlı işaretler taşırlar, çözümledikleri yapı da tarihsel bir yapıdır. Elbette, bütün dönemlerde kapitalizm kapitalizmdir ve üretim tarzı örgütlenmesi tüm gelişmesinin temelindedir. Ancak üretim tarzının kapasiteleri de gelişir ve bu değişimler altyapıyı da etkiler." (Marcuse, 1991, s.36).

Marcuse'e göre Marx'ın kuramı ile gerçeklik arasında bir uzaklık/ayrıklık belirmiştir. Gerçekliğin sadece Marx'ın kuramına indirgenmesi ya da Marx'ın kuramının fetişleştirilmesi varolan gerçekliğin çözümlenmesini engellemektedir. Oysa ki diyalektik kavramlar gerçekliği değişim süreci içinde kavrar; kavramın kendisinin tanımını oluşturan da bu süreçtir. Dolayısıyla Marx'ın kavramları

gerçekliğin ardındaki özü tanımlarlar. Anlamları bu özün çözümlenmesinde ortaya çıkacaktır.

Marcuse, Marx'ın düşüncesinde, kapitalizmin ortadan kaldırılmasını bir amaç olarak değerlendirmiyor. Kapitalizmin ortadan kaldırılmasını, çelişkinin çözülmesi ve böylelikle de insanın emeğine köle oluşunun ve insanın insana tahakkümünün son bulmasının aracı olarak ön plana çıktığını belirtiyor.

Marcuse'e göre Marx'ın kuramı ekonomi bilimini yadsımakta⁷⁵ ve onun yerine ekonomik ilişkilerin insanlar arasındaki varoluşsal ilişkiler oldukları yorumunu koymaktadır. Bunu da ekonominin kendisinin edimsel içeriği nedeniyle yapmaktadır.

Marcuse, Marx'ın yabancılaşma ve praxis kavramlarını ileri kapitalist toplumların çözümlenmesinde uygular. Bunu da diyalektik bir perspektifte gerçekleştirir. Tek-boyutlu insan yabancılaşmanın günümüzdeki analizidir. İşçi sınıfının devrimci özne olmasını onaylar ama bu 'özneliği' yeterli görmez. Yeni özne arayışlarına girer. O da Marx gibi pratikten hareketle teorinin oluşturulması gerekliliğini vurgular. Dolayısıyla pratiğin farklılaşması teorinin gözden geçirilmesini gerektirir. Bununla birlikte Marx'a çok değişik eleştiriler de getirmektedir. Özellikle Marx'ın çözümlemiş olduğu emeğin yabancılaşması, meta fetişizmi, artı-değer ve sömürü gibi kavramları sosyolojik kavramlar olarak değerlendirmez.⁷⁶ Marx'ın kavramlarını herhangi bir bilimin içerisinde görmez.⁷⁷ Ayrıca Marx'ın kuramını görecelilikten uzak bulur. Çünkü Marx'ın sosyalist toplum özlemine formüle etmesi ve bunun için kapitalizmi ortadan kaldırmayı arzulaması,

⁷⁴ "Marcuse, Marx'ın sınıfın doğası, yabancılaşma, sivil toplumun kargaşalı yapısı hakkındaki düşüncelerine ayrı bir önem verir." (Held, 1980, s.223).

⁷⁵ Marx için ekonomi yok, ekonomi politik vardır.

⁷⁶ Marcuse'e göre sosyoloji boşanmalar, suçlar, nüfustaki değişimler gibi olgularla ilgilenir.

teorinin ve pratiğin daha sonraki süreçte katılaşmasına, bunun da görecelilikten uzaklaşmasına yol açtığını belirtir. Bu Marxist çözümlemede diyalektikten de ayrılmayı beraberinde getirmiştir. Üstelik diyalektik tarafından öngörülen biçimin devrim sürecinde gerçekleşmediğini belirtmiştir.

Marcuse, Marx'ın bireye fazla önem vermemesini, Marx'ın yaşadığı dönemde proletaryanın sırf varoluşunun bile devrimci bir sınıf olmasına bağlar. Günümüz kapitalist toplumlarında ise bu durum değişmiştir.

⁷⁷ Bu açıklamaları *Us ve Devrim*'de 259. sayfada yapmaktadır (1989).

4. MARX VE MARCUSE'ÜN KARŞILAŞTIRILMASI

Marx'a göre kapitalist üretim zinciri yabancılaşmanın maddi temelidir. Bu maddi temel kapitalist sisteme özgü yabancılaşmayı üretir. İşçinin kendi emeğiyle olan ilişkisi sermayenin egemenliğine girmiştir. Bu egemenliğe dayalı olarak kapitalist üretim süreci sosyal ilişkiyi de belirlemektedir. İşçi hem kendi varoluş koşullarını hem de sermayenin varoluş koşullarını –o bunun farkında olmasa da– üretmektedir.

Kapitalist sistem kendini hem bir ilerleme evresi olarak sunmakta hem de savunduğu insan anlayışının tüm zamanlar için geçerli olduğunu öne sürmektedir. Marx insanı belli bir tarihsel dönemin somut koşulları içinde değerlendirmiş, yabancılaşma ve praxis kavramlarını bu bakış açısı ile geliştirmiştir.

Marx için bireyin sosyal varlığını emeğin piyasada çevrileceği para belirler. Bu anlamda para insanın yabancılaşmış özüdür. Bu öz insana hükmeder. Öyle ki kişiler arasındaki sosyal ilişki, nesnelere arasındaki sosyal ilişkiye döndürür. Birey sosyal gücünü ve toplumla olan bağını cebinde taşır. İnsan için varoluş, metanın varoluş durumuna indirgenir. İnsan kendi elinden çıkma ürünler tarafından yönetilir.

Sosyal ilişkilerin mistifikasyonu ya da sınıfsal ilişkilerin çarpıtılması olarak görünen bu durum, nesnelere bağımlılığa dayalı, kişisel bağımsız bireyi yaratır. Özne olma durumu ve buna paralel gelişen özgürlük eylemi bireylerden değil, nesnelere hareketle şekillenir. Kapitalist sistemde işçinin nesnelere yoksun olması – mülkiyetinin olmaması- onun kişisel bağımsızlık formunu bile gerçekleştirememesine yol açar. Kişisel bağımsızlık formu sadece burjuva sınıfı içindir. Bireyin her alanda gelişmesine dayalı özgür bireysellik, kişisel bağımsızlık ilişkilerinin, dolayısıyla şeysel bağımlılık ilişkilerinin kaldırılmasını içerir. Özgür

bireysellik belli bir sınıf için değil tüm sınıflar için geçerlidir. Yabancılaşmanın ortadan kaldırılması anlamına gelen özgür bireysellik insanı türsel varlığına kavuşturur.

Kapitalist sistemde insanı sadece nesnelere yönetmemektedir. Sosyal ve siyasal gerçeklik de insanı köle yapmaktadır. Egemen sınıfın düşünceleri, sınıfsal ilişkilerin yapısı gereği toplumda egemen düşünceler olarak tezahür etmektedir. Dolayısıyla üstyapısal bir formda oluşturulan, düşünceler/ideolojiler, egemenin fikirleri olmaktadır. Yabancılaşmanın tarihi de mutlak düşüncenin, kurgusal, mantıksal düşüncenin üretiminden ibaret olmaktadır. Bu anlamda yabancılaşmanın tüm insanlığı kapsamı, kapitalizmle birlikte gerçekleşmektedir.

Kapitalist sistem sahip olduğu üretim biçimiyle emekçinin geçim araçlarını değil, emek-gücünü satın almaktadır. Bu üretim biçimiyle emek-araçları işçiyi kullanmakta, işçi bir nesne-leşme sürecine girmektedir. Bu nesne-leşme süreci sonucunda işbölümü işçiyi makina parçasının düzeni ile çalışmaya zorlarken, işçi varolan maddi üretim koşullarına eklenen bir şey haline gelmektedir. Emek-gücünün işbölümü sayesinde uzmanlaştırılması makina ile azami boyutlara ulaşmaktadır. İşçinin üretim araçlarının mülkiyetinden yoksun olması, etkinliğinin bir başkasına ait olması anlamına gelmektedir. Üstelik bu durumda işçi, kapitaliste zorunluymuş gibi sunulmaktadır.

Marx'a göre kapitalist sistemde dolaşım, sosyal ilişkinin bireylerden bağımsız bir şey olarak gözüktüğü ilk biçimdir. Mübadeleşme süreci şeyleşmenin kendisini bariz bir şekilde su yüzüne çıkartır. İşçinin nesne-leşme sürecini yaratan bu ilişkiler, değişim-değerinin artı-ürün, artı-emek üretmesiyle ve piyasanın da bu çerçevede şekillenmesiyle birlikte doruğa ulaşır. Nesne-leşme işçinin insan olarak değerinin

düşmesine hizmet eder. Çünkü üretimde kişi nesne-leşir, kişide ise eşya özne-leşir. Nesne-leşme insanların dünyalarının değersizleşmesi ile doğru orantılı olarak artar.

Kapitalist sisteme özgü çelişkiler praxisin de bu çerçevede şekillenmesine/oluşturulmasına yol açmaktadır. Üretim süreci bir yandan sosyal dünyanın değiştirilemez olduğu sonucunu dayatırken, aynı üretim süreci kurtuluşun çözümünü de insanın önüne koymaktadır. Bu çözüm işçi sınıfının praxisidir. Üstelik bu durum Marx tarafından tüm sınıflar için gerekli ve zorunlu bir nitelikte düşünülmüştür.

Marx için üretim süreci yabancılaşmanın nedeni olmakla birlikte, yabancılaşmadan kurtulmanın da zeminini oluşturmaktadır. Çünkü işçi üretim zincirine katıldığı için, emeğiyle sosyal dünyayı değiştirebilir. Bunu yapması, kendisi için sınıf olması bağlamında gelişecektir. Kendisi için sınıf olması, kapitalist sisteme özgü özgür rekabetin bireylere değil, sermayeye özgürlük kazandıracaklarının farkında olması anlamına gelmekte ve bu anlamda politik bir mücadeleye girmesini içermektedir. Bu mücadele sermayenin kişiselleşmesi süreci ile, ürünlerin kişiselleşmesi sürecini sekteye uğratmakta, insana sahip olduğu değeri kazandırmaktadır. Politik mücadele özel mülkiyetin olumlu kaldırılmasını, insanal yaşamın sahiplenilmesini içermektedir.

İşçi sınıfının praxisi bireye her alandaki üretimden faydalanmasını sağlarken insanların, ulusal ve yerel sınırlarından kurtulmalarını da beraberinde getirmektedir. Kapitalizmin kendini evrensel sistem olarak kabul ettirmesi gibi, Marx da işçi sınıfının praxisini evrenselleştirmekte, kurtuluşu bir dünya tarihine dönüştürmektedir.

Marx yabancılaşmayı ve praxisi evrensel insan ihtiyaçları bağlamında insanın sosyal olarak, yaratıcı potansiyelini geliştirme esasında irdelemiştir. Kurguladığı özgürleşme modelini de şu şekilde formüle edebiliriz. Toplumun kapitalizmin sosyal belirlenmişliğinden özgürleşmesi, sosyal belirlenmişliğin kapitalizmden özgürleşmesiyle mümkün olacaktır.

Marcuse Marx'tan farklı olarak yabancılaşma ve praxisi üretim süreci düzleminden çıkarmış, egemene muhalefet olma esasında değerlendirmiştir. Çünkü Marcuse'e göre insanlar egemenlerin istekleri doğrultusunda pasifleştirilmiştir. Kapitalizm sahip olduğu teknolojik ussallığın özelliğinden hareketle böyle bir durum yaratmıştır.

Marcuse'e göre teknoloji toplumu kontrol etmede bir araç olarak belirirken, insanlara daha etkili ve doyurucu imkanlar sunmaktadır. Halbuki teknolojik ilerleme, sözde seçme olanakları yaratmaktadır. Teknoloji kişisel alanı istila etmiş ve parçalamıştır. Sisteme muhalefet olma özelliğini yitiren bireyler üretmiştir. Teknolojik ilerlemeye bağlı olarak gelişen tüketim kalıpları, sisteme muhalefet olma özelliğini yitiren aynı düşüncedeki insanları doğurmuştur. Tarafsızlığını yitiren teknoloji, insanları araçsallaştırmıştır. Böylelikle egemen olanla/egemen olmayan aynı boyutta varlık kazanmıştır.

Batı Uygarlığının verim arayışı saplantısının irrasyonelliğini, zenginliğin insanca bir yaşamın önlenmesi amacıyla kullanılması zemininden hareketle irdelemektedir. Tahakkümün kendini teknolojik olarak sürdürmesi, yapay ihtiyaçlar yaratmasına sebep olmuştur. Bu durumda baskı Marcuse için tarihsel bir durumdur. Baskı ihtiyaçlara paralel gelişir ve insanlar için rasyonel bir mekanizma olarak gözükür. İnsanlar baskı statüsüne karşı çıkmaktan ziyade bu statüko için çalışır.

Marcuse'ün ifadesi ile bu kurumlaşmış aşağılamadır. Rasyonel akıl diye sunulan, Marcuse için, rasyonel olmayan bir yapıda tezahür eder. Sistem kendinin rasyonel bir şekilde varolduğunun yanılsamasını üretir.

Kurumlaşmış aşağılama mutlu bilinci yaratır. Mutlu bilinç insanlara herşeyin yolunda olduğu yanılgısını üretir. İstekler ve amaçlar düzenin kalıplarına indirgenerek tek-boyutlu düşünce kalıbı yaratılır. Yapay bilincin bir tezahürü olan mutlu bilinç böylelikle sosyalleşir. Bireyin kendini toplumla ifade etmesi, topluma yakın görmesi, otomatik özdeşlik düzleminin varlık kazanmasını ifade eder.

Marcuse yapay ihtiyaçları, tek-boyutlu insanın varlık nedeni olarak görür. Yapay ihtiyaçlar bireylerin baskı altında tutulması için yaratılır. Gerçek bilinç ile gerçek çıkarın yerini yapay bilinç ve geçici çıkarlar almıştır. Teknolojik ussallaşma şeyleşmeyi yaratırken sosyal hiyerarşiyi de oluşturmuştur.

Yapay determinizme boyun eğen bilinç, kurulu düzenin çıkarlarına ve ihtiyaçlarına göre belirlendiği ölçüde özgür olamamaktadır. İleri kölelik teoride ve pratikte sağlamlaştırılır. Şeyleşme, teknolojik biçim dolayısıyla totaliterliğe yönelmektedir. Tüm bunların gerçekleşmesini sağlayan ileri endüstriyel toplumun yapay bir şekilde -teknoloji yardımıyla- ihtiyaçları artırmasıdır.

Marcuse kapitalist sistemi mantıksızlığın mantık çerçevesinde görünüşü olarak niteler. Sisteme karşı çıkışların mantıksızlık çerçevesinde değerlendirilmesi, Marcuse'ün irrasyonel olanın aslında rasyonel olduğu sonucuna varmasını sağlar.

Marcuse Marx'tan farklı bir praxis modeli sunmaktadır. Devrimci özne, mücadele sırasında şekillenecektir. İşçi sınıfı ileri kapitalist toplumlarda sistemle olan mücadelesinden uzaklaşmıştır.

İşçi sınıfı kendisi için sınıf olamamıştır. Dolayısıyla varolan toplumun mutlak olumsuzlanmasını gerçekleştirememiştir. Teori ve pratiğin farklılaşması –ileri endüstriyel toplumda- pratiğe klavuzluk etmeyen teoriyi değersizleştirmiştir. Üretim tarzının kapasitesinin gelişmesi, kavramsal çözümlmeyi de farklılaştırmıştır.

Marcuse'e göre insanda olumsuz durumu ortadan kaldıracak özerk bir edim bulunmaktadır. Bu edim insanı özgürleştirecektir. Kapitalizm emeği özgürleştirmekle birlikte, edimleme ilkesini yadsımaktadır. Dolayısıyla gerçek özgürlüğün gerçekleşmesini engellemektedir. Bu yüzden edimlemenin yadsınması kapitalizmi rasyonel olmayan bir içeriğe büründürmüştür.

Marcuse'e göre kapitalizm en güçlü yerinden kopacaktır. Bu, ileri kapitalist ülkelerden başlayacak bir devrim sürecini içermektedir. Büyük yadsıma olarak nitelendiği bu süreç, toplumdaki en umutsuzlar tarafından gerçekleştirilecek, umutsuzluğun kendisi bir güç olacaktır. Büyük yadsıma toplumda rasyonel olarak sunulan herşeyin reddini içermekle birlikte toplumsal kurtuluşu da içermektedir.

Marcuse için teknolojik egemenliğin niteliği kapitalist egemenlikten kurtulmanın çaresini de farklılaştırmıştır. Marx bağımsız değişken olarak üretimi ele alıp yabancılaşma ve praxisi bağımlı değişken çerçevesinde yorumlamıştır. Marcuse ise bağımsız değişken olarak teknolojiyi ele almış, bağımlı değişken olarak nitelenen praxis ve yabancılaşmayı Marx'a göre farklı bir teorik düzlemde çözümlenmiştir. İleri kapitalist toplumda bilincin tek-boyutluluğu, büyük yadsıma ile ortadan kaldırmasını arzulamıştır. Bu anlamda '*Tek Boyutlu İnsan*' kavramını yabancılaşmanın günümüzdeki analizi olarak değerlendirebiliriz. Ayrıca büyük yadsıma sayesinde irrasyonelliğin rasyonel kılınması Marcuse'ün özgürleşme modeli olarak ileri sürülebilir.

Hegel'in diyalektiğinde esas olan, gerçekliğin olumsuz bütünlükte çözümlenmesidir. Marx ve Marcuse bu esastan hareketle yabancılaşma ve praxisi ele almışlardır. Marx olumsuzluğu işçi sınıfı bağlamında değerlendirmiş, praxisi de bu sınıfın özgürleşme etkinliği olarak görmüştür. Marcuse ise olumsuzluğu sistemle bütünleşmemiş gruplara layık görmüş, praxisin teorik çerçevesini de bu grupların muhalefet olma etkinliğinden hareketle değerlendirmiştir. Her ikisi de pratikten hareketle teorilerini oluşturma çabası içine girmişlerdir. Pratiklerinin farklı olması teorik çerçevelerinin de farklılaşmasına yol açmıştır. Bu tespit çalışmanın hipotezinin gerçekleştiğinin de işaretçisidir.

Gerçekliğin olumsuz bütünlükte aranması savı, Marx'ın işçi sınıfına, Marcuse'ün sistemle bütünleşmemiş gruplara verdiği önemi açıklamaktadır. Ancak bu sav olumlu bütünlükte inşa edilen gerçekliğin analizini engellemektedir. Değişimin açıklanmasında olumsuz bütünlüğün analizi önemlidir savı, yukarıdaki çıkarsamadan daha geçerli olacaktır. Çünkü gerçeklik (sosyal) kendi bütünselliği içinde hem olumlu hem de olumsuz bir yapıyı içerir. Tarihsel süreçte sosyal değişim, olumsuzluğun diyalektik bir şekilde kendini olumsuzlaması olarak gelişebilir. Ancak bu gerçekliğin sadece belli bir kısmını verir. Praxisi sadece olumsuz sosyal formların gelişiminde aramak, özgürleşme etkinliğini teorik bir çerçevede sınırlandırmak ile sonuçlanacaktır. Praxisin açıklayıcı/yorumlayıcı/eleştirel bir teorik çerçeveye bütüncül bir içerikte oluşturulması gerektiği ileri sürülebilir.

Praxis kavramını, sosyal varlık olarak insanı yabancılaştırıcı etmenlere karşıt bir kavram olarak ele alabiliriz. Nitekim Marx ve Marcuse de bu esasta praxis kavramını geliştirmişlerdir. Günümüz kapitalist toplumlarında yabancılaşmanın daha global bir tarzda gelişmesi/geliştirilmesi, praxis kavramının da yeni bir analizden

geçirilmesini gerektirmektedir. Bu analizde, Marx'ın ve Marcuse'ün teorik ve pratik yaklaşımlarının nirengi noktası olarak ele alınması, analiz sonuçlarının gerçekçi ve olgusal bir içeriğe bürünmesini sağlayacaktır.

Marx'ta ve Marcuse'de praxis ve yabancılaşma kavramlarının farklılaşması, araştırmamızın teorik çerçevesinden hareketle kurgulamış olduğumuz hipotezimizi gerçeklemektedir. Bu öncelikle Marx'ın ve Marcuse'ün yaşam pratiklerinden hareketle gerçekleşmiştir. Hipotezimizin gerçekleşmesi bir anlamda Platon'un görünüşler alemi ile idealar alemi ayrımını geçersizleştirmektedir. Kavramlarımız sosyal gerçeklikte varlık kazanmakta ve varoluşları bu gerçeklikten bağımsız bir alanı yadsımaktadır. Pratikte insan ancak varolanı bilir. Dolayısıyla varolan ancak pratikte anlamlandırılır, yorumlanır ve değiştirilir.

SONUÇ

Sosyal yaşama ilişkin bilgi üretimi, bu üretimi gerçekleştiren bireylerin, bilgi sayesinde sosyal değişimi gerçekleştirme niyetlerini de aşmaktadır. Sosyal gerçeklikte varlık kazanan sistem, bu sayede kendinin üretimini ve yeniden-üretimini sağlamaktadır.

Sosyal analiz maddi yaşam koşullarına ve bu maddi yaşam koşullarından hareketle üretilmiş anlamlar dünyasının sosyal ilişkiler düzleminde yorumlanmasına dayanmalıdır. Bilgi ile sosyal yapı arasında varoluşsal bir ilişki kurulması esas alınmalıdır. Bu araştırmanın bize göstermiş olduğu gibi, sosyal gerçeklik, ancak bu ilişkinin sağlamış olduğu kavramlar ve kavramların bilimsel eleştirisiyle tanımlanabilir/açıklanabilir. Kavramların sosyal gerçeklikte araştırılması/incelenmesi insanın yabancılaşma koşullarını ve yabancılaşmadan kurtulmanın yollarını da gözler önüne serecektir. Praxis olarak nitelenebilecek bu alan, insanın daha özgür bir sosyal gerçeklikte varlık kazanmasına hizmet edecektir. Sosyal bilimcinin bilimsel etkinliği bu idea çerçevesinde anlam kazanacaktır. İnsan özgürlüğünün sınırları kırılacak ve özgürlüğün kendisi her gün yeniden-üretilecek geliştirilecektir.

Sosyal belirleyicileri sorgulayan ve bu sayede praxisini gerçekleştiren insan bu özgürleşmenin habercisidir.

ÖZET

Bu araştırma, Marx'ta ve Marcuse'de praxis ve yabancılaşma kavramlarının nasıl bir farklılaşma gösterdiğini incelemeyi amaç edinmiştir. Çalışmanın temel hipotezi, Marx'ta ve Marcuse'de praxis ve yabancılaşma kavramlarının içeriklerinin ve temellendirme tarzlarının farklı olduğudur.

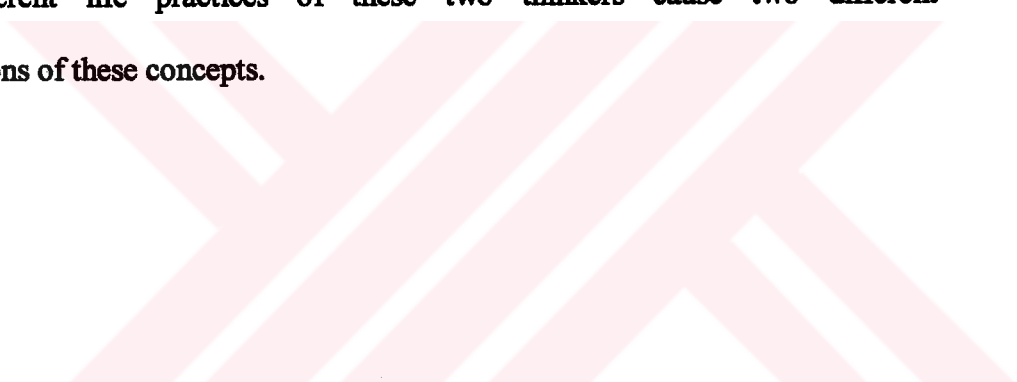
Marx bu iki kavramı üretim süreci düzleminde ele almış, sosyal ilişkilerin gerçekleştiği alanda çözümlenmiştir. Marcuse ise sisteme muhalefet olma esasında bu iki kavramı irdelemiş ileri kapitalist topluma özgü yabancılaşma ve praxis formları geliştirmiştir.

Marx'ın ve Marcuse'ün pratiklerinin farklı olması yabancılaşma ve praxis kavramlarına bakış açılarını ve yorumlarını farklılaştırmıştır.

SUMMARY

The aim of this study is to investigate how Marx and Marcuse differ in approaching praxis and alienation. The basic hypothesis of the study is to show that there is a difference between two interpretations of praxis and alienation. Marx examines these two concepts in the production process and the sphere in which social relationship takes place. On the otherhand, Marcuse analyses these two concepts as means to object the system, namely advanced capitalist societies.

Different life practices of these two thinkers cause two different interpretations of these concepts.

KAYNAKÇA

ALTHUSSER, Louis (1978) "*John Lewis'e Cevap*", çev: Müntekim Ökmen, İstanbul, Birikim Yayınları.

ANDERSON, Perry (1982) "*Batı'da Sol Düşünce*", çev: Bülent Aksoy, İstanbul, Birikim Yayınları.

ARENDT, Hannah (1994) "*İnsanlık Durumu*", çev: Bahadır Sina Şener, İstanbul, İletişim Yayınları.

BALIBAR, Etienne (1996) "*Marx'ın Felsefesi*", çev: Ömer Laçiner, İstanbul, Birikim Yayınları.

BELEK, İlker (1997) "*Post-Kapitalist Paradigmalar*", İstanbul, Sorun Yayınları.

BENHABİB, Şeyla (Ekim 1977) "*Metaların Fetişizmi ve İdeoloji/Bilim Sorumu*", Birikim, sayı:32, ss.33-51.

CANGIZBAY, Kadir (1987) "*Siyaset Ötesi Toplum*", Ankara, V Yayınları.

CANGIZBAY, Kadir (1996) "*Komprador Rejimin Anatomisi*", Ankara, Öteki Yayınevi.

CASTORIADIS, Cornelius (1997) "*Marxizm ve Devrimci Kuram*", çev: Hülya Tufan, İstanbul, İletişim Yayınları.

COSER, Lewis (1971) "*Masters of Sociological Thought*", New York, Harcourt Brace Jovanovich Inc..

ÇELEBİ, Nilgün (1991) "*Toplum, Sınıf ve Üretim Tarzı Üzerine Bir Deneme*", İstanbul Üniv. Ed. Fak. Sosyoloji Dergisi, 2/3, ss.115-126.

DEBORD, Guy (1996) "*Gösteri Toplumu ve Yorumlar*", çev: Ayşen Ekmekçi, Okşan Taşkent, İstanbul, Ayrıntı Yayınları.

DEMİRER, T., ÖZBUDUN, Ş. (1998) "*Yabancılaşma*", Ankara, Öteki Yayınevi.

ERGUN, Doğan (1973) “*Sosyoloji ve Tarih*”, İstanbul, Yor Yayınları.

GERAS, Norman (1979) “*Marx and Critique of Political Economy*” iç. ‘İdeology in Social Science’, der: Robin Blackburn, Glasgow, Fontana/Collins.

GIDDENS, Anthony (1998) “*Modernliğin Sonuçları*”, İkinci Baskı, çev: Ersin Kuşdil, İstanbul, Ayrıntı Yayınları.

HELD, David (1980) “*Introduction to Critical Theory*”, Berkeley University of California Press.

HOŞGÖR, Tülin Öngen (1993) “*İşçi Sınıfı ve Sınıf Mücadelesi*”, Marxizm ve Gelecek, sayı:1, ss.123-147.

İNSEL, Ahmet (Nisan 1996) “*Marx ve Bir Etik Sorumluluk Olarak Sosyalizm*”, Birikim, sayı:84, ss.13-20.

JAY, Martin (1989) “*Diyalektik İmgelem*”, çev: Ünsal Oskay, İstanbul, Ara Yayınları.

KETTLER, David (1994) “*Yabancılaşma ve Olumsuzluk*”, İkinci Baskı, çev: Aytaç Oksal Buldam, iç. ‘Çağdaş Siyaset Felsefecileri’, İstanbul, Remzi Kitabevi, s: 17-58.

KOÇAK, Orhan (1988) “*Mealström Uslubu*”, Defter Dergisi, sayı:5, ss.7-12.

KÖKER, Levent (1990) “*İki Farklı Siyaset*”, İstanbul, Ayrıntı Yayınları.

LEFEBVRE, Henri (1968) “*Karl Marx Hayatı ve Eserleri*”, çev: M. Reşat Baraner, Ankara, Anadolu Yayınları.

LUKACS, György (1998) “*Tarih ve Sınıf Bilinci*”, çev: Yılmaz Öner, İstanbul, Belge Yayınları.

LUKES, Steven (1998) “*Marxizm ve Ahlak*”, çev: Osman Akınhay, İstanbul, Ayrıntı Yayınları.

MARCUSE, Herbert (1968) “*Tek Boyutlu İnsan*”, çev: Seçkin Çağan, İstanbul, May Yayınları.

MARCUSE, Herbert (1969) "*Baskacı Hoşgörü*", çev: Tanju Akerson, iç. 'Görünmeyen Diktatör', İstanbul, Ararat Yayınevi, ss.63-90.

MARCUSE, Herbert (1989) "*Us ve Devrim*", çev: Aziz Yardımlı, İstanbul, İdea Yayınları.

MARCUSE, Herbert (1991) "*Karşı Devrim ve İsyan*", çev: Güral Koca, Volkan Ersoy, İstanbul, Ayrıntı Yayınları.

MARCUSE, Herbert (1995) "*Eros ve Uygarlık*", İkinci Baskı, çev: Aziz Yardımlı, İstanbul, İdea Yayınları.

MARCUSE, Herbert (1997) "*Estetik Boyut*", çev: Aziz Yardımlı, İstanbul, İdea Yayınları.

MARCUSE, Herbert (ty) "*Sovyet Marxizmi*", çev: Seçkin Çağan, İstanbul, May Yayınları.

MARCUSE, Herbert (Bahar 1998) "*Yeni Baskı Döneminde Hareket: Bir Değerlendirme*", çev: Mert Keçik, Cogito, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, ss. 68-80.

MARX, Karl (1979) "*Grundrisse*", çev: Sevan Nişanyan, İstanbul, Birikim Yayınları.

MARX, Karl (1990) "*Louis Bonaparte'in 18 Brumaire'i*", çev: Sevim Belli, Ankara, Sol Yayınları

MARX, Karl, ENGELS, Friedrich (1992 a), "*Alman İdeolojisi*", İkinci Baskı, çev: Sevim Belli, Ankara, Sol Yayınları.

MARX, Karl (1992 b), "*Felsefenin Sefaleti*", Üçüncü Baskı, çev: Ahmet Kardam, Ankara, Sol Yayınları.

MARX, Karl (1993 a) "*1844 El Yazmaları*", İkinci Baskı, çev: Kenan Somer, Ankara, Sol Yayınları

MARX, Karl (1993 b) "*Ekonomi Politigin Eleştirisine Katkı*", Beşinci Baskı, çev: Sevim Belli, Ankara , Sol Yayınları

MARX, Karl (1997 a) "*Kapital I*", Dördüncü Baskı, çev: Alaaddin Bilgi, Ankara, Sol Yayınları.

MARX, Karl (1997 b) "*Kapital II*", Üçüncü Baskı, çev: Alaaddin Bilgi, Ankara, Sol Yayınları.

MARX, Karl (1997 c) "*Kapital III*", Üçüncü Baskı, çev: Alaaddin Bilgi, Ankara, Sol Yayınları.

MARX, Karl (1997 d) "*Yahudi Sorunu*", çev: Sol Yayınları Kurulu, Ankara, Sol Yayınları.

MARX, Karl (1997 e) "*Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*", çev: Kenan Somer, Ankara, Sol Yayınları.

ÖZKÖK, Ertuğrul (1979) "*Marcuse Üzerine*", Yazı Dergisi, Ankara, sayı:6-7, ss.100-116.

ÖZLEM, Doğan (1990) "*Max Weber'de Bilim ve Sosyoloji*", İstanbul, Ara Yayıncılık.

RIAZANOV, David (1990) "*K.Marx /F.Engels Hayat ve Eserlerine Giriş*", çev: Ragıp Zarakolu, İstanbul, Belge Yayınları.

RUNCIMAN, W., G. (1986) "*Toplumsal Bilim ve Siyaset Kuramı*", çev: Erol Mutlu, Ankara, Teori Yayınları.

SEZGİN, Ömür (1989) "*Marx, Kapital ve Diyalektik Materyalizm*", Ankara, Verso Yayınları.

SUNAT, Haluk (Nisan 1996) "*Yabancılaşma ve Birey*", Birikim, sayı:84., ss.68-79.

SWINGEWOOD, Alan (1998) "*Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*", çev: Osman Akınhay, Ankara, Bilm ve Sanat Yayınları.

TOLAN, Barlas (1981) "*Çağdaş Toplumun Bunalımı*", İkinci Baskı, Ankara, İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları.

